

**EESTIROOTSLASTE AJALOOLINE
ASUSTUS, SELLE STRUKTUUR JA
ARHITEKTUUR NOAROOTSI VALLAS**

MAGISTRITÖÖ

ELO RAUKAS

2002

**EESTIROOTSLASTE AJALOOLINE ASUSTUS,
SELLE STRUKTUUR JA ARHITEKTUUR
NOAROOTSI VALLAS**

Magistritöö

Magistrand Elo Raukas

Juhendaja prof. dr. Rein Zobel

Eesti Kunstiakadeemia
Muinsuskaitse ja Restaureerimise Teaduskond
2002

Sisukord

Eessõna	4
1 Sissejuhatus	
1.1 Taust	5
1.2 Väärtushinnangud	6
1.3 Kultuurmaastik	7
1.4 Materjal	8
1.5 Tulevikuväljavaated	10
1.6 Magistriöö ülesehitus ja meetodid	11
1.7 Magistritöö eesmärgid	12
2 Eestirootslaste asustuse ja kultuuri ajalooline ülevaade	
2.1 Eestirootslaste asustus	13
2.2 Eestirootslaste eluolu ja kultuur	
2.2.1 Igapäevane elu	17
2.2.2 Haridus- ja kultuurielu	19
3 Asustus Noarootsi vallas	
3.1 Noarootsi valla üldiseloostus	
3.1.1 Administratiivne jaotus	21
3.1.2 Pinnageograafia ja loodus	21
3.1.3 Kaardid	22
3.2 Asustuse ajalooline ülevaade	
3.2.1 Rahvaarv kuni 20. sajandini	24
3.2.2 Rahvaarv 20. sajandil	27
3.3 Asustuse struktuur	
3.3.1 Esimesed külad	28
3.3.2 Mõisad ja kirikukülad	29
3.4 Külade struktuurid	
3.4.1 Külatüübid	30
3.4.2 Külatänavad	33
3.4.3 Külade suurus	33
3.4.4 Külasarased	34
3.4.5 Kolhoosid	35

3.5	Külad	
3.5.1	Eyland ja selle külad	36
3.5.2	Silma ala külad	46
3.5.3	Noarootsi poolsaare külad	48
4	Arhitektuur Noarootsi vallas	
4.1	Materjalid ja konstruktsioonid	
4.1.1	Ehitusmaterjalid	53
4.1.2	Konstruktsioonid	56
4.2	Taluõued	
4.2.1	Tarad	58
4.2.2	Õue planeering	59
4.3	Taluhooned	60
4.3.1	Rehielamu	61
4.3.2	Elamu	63
4.3.3	Rehi	69
4.3.4	Laut ja tall	71
4.3.5	Ait	72
4.3.6	Saun	74
4.3.7	Suveköök	75
4.3.8	Sepikoda	76
4.3.9	Kelder	77
4.3.10	Küün ja kuur	77
4.3.11	Kaev	77
4.3.12	Käimla	78
4.3.13	Tuulik	78
4.3.14	Vörgumaja	79
4.3.15	Kalamaja	80
4.4	Sakraalehitised ja surnuaiad	81
4.5	Mõisad	84
4.6	Muud ehitised	87
5	Kokkuvõte	89
6	Summary in English	94
7	Kirjandusallikad	100
8	Fotode ja jooniste allikad	105

Eessõna

Käesolev kirjutis on Eesti Kunstiakadeemia Restaureerimiskooli kaheaastase magistriõppe lõputöö. Selle valmimine on olnud pikaajaline protsess, mille käigus on mulle lahkesti teemakohaseid näpunäiteid ja õpetussõnu jaganud ning muud vajalikku abi osutanud paljud head inimesed. Siinkohal avaldaksin tunnustust Eesti Kunstiakadeemia arhitektuuri eriala esimeste kursuste üliõpilastele, kes aastatel 1992 kuni 2001 on ära teinud vastutusrikka töö eestirootslaste taluarhitektuuri jäädvustamisel. Südamest tänaksin Eesti Vabaõhumuuseumi teadurit Juta Holsti; Eestirootslaste Kultuuri Seltsi esimest esimeest Ain Sarve ja Paslepa Rahvaülikooli hoolekogu esimeest Ivar Rüütli töö esialgsetele faktilistele vigadele osutamise eest; prof dr Jüri Soolepit vastutuleliku suhtumise ja töö retsenseerimise eest; prof dr Juhan Maistet igakülgse julgustamise ja abi eest ning loomulikult minu juhendajat prof dr Rein Zobelit, ilma kelleleta selle töö valmimine oleks olnud mõeldamatu.

Elo Raukas

22. mai 2002

1 Sissejuhatus

1.1 Taust

Meie juured on meile tähtsad. Kuna minuski on väheke (eesti)rootsi verd, tekkis huvi ja selle loogilise jätkuna soov uurida eestirootslaste ajalugu juba lähemalt. Esmakordselt puutusin kokku eestirootslaste säilinud külaehitistega 1996.a. suvel, kui Rein Zobel kutsus mind koos üliõpilastega ekspeditsioonile Riguldisse, Noarootsi. Just seal juurduski mõte kirjutada sellest omapärasest kultuurmaastikust.

Minu kui arhitekti tähelepanu oli tollal ja järgnevatel ekspeditsioonidel koondunud eestirootslaste eripärase elamutüübi – etnograafide poolt kirjeldatud varasema roovialusega või hilisema kahe sissekäiguga elumaja – otsingutele. Mitmete aastate jooksul Noarootsis talukohti inventeerides kogesin, et need elamutüübid on peale mõne erandi tänaseks päevaks siiski sama hästi kui kadunud. Võib-olla ei olegi põhjuseks olnud niivõrd sõda ja põliselanike lahkumine, kuivõrd muutunud ajad ja arusaamised, mis lasid traditsioonilistel hoonetüüpidel juba varem, üle-eelmisel sajandil kaduma hakata. Nii ei olnud elamu suurenemisega tarvis enam eraldi aitasid, ei suviseks magamiseks ega panipaikadeks; osaliselt kaotas oma mõtte rehi, kui võeti kasutusele auruga töötav viljapeksumasin. Näiteid võib tuua teisiigi.

Siiski on paljud eelmainitud hooned enam-vähem oma algupärasel kujul Noarootsis alles, oodates taasavastamist, -asustamist ning -uurimist. Antud piirkonnas on veel suhteliselt vähe teostatud süstemaatilisi uuringuid asustuse struktuuri ja maa-arhitektuuri vallas; üksikud käsitlused on ühtseks kontseptsiooniks sidumata. Peaaegu täielikult puuduvad edasisteks töödeks nii vajalikud arheoloogilised uuringud. Tervikliku pildi saamist takistab asjaolu, et paljud hooned, eriti elumajad, on ajapikku moodsamaks ehitatud, mistõttu

nende algsed jooned on peitunud hilisemate kihistuste alla. Muutunud fassaadile vaatamata võib hoonetes tuvastada traditsioonilist plaanilahendust. Lugematute maaparanduste kiuste peegelduvad maastikus vanad külastruktuurid läbivate peatänavate ning hargnevate sisetänavatega. Just selliste peaaegu hoomamatute ideeliste ja struktuuriliste muutumatuste läbi hakkasin mõistma, milles seisneb antud kultuurmaastiku väärtus.

1.2 Väärtushinnangud

Eelkõige tuleb seega pöörata tähelepanu väärtuse küsimusele, täpsemalt muutunud koha väärtustamisele. Endistel eestirootslaste asualadel ringi reisides hoomame aja jälge vahest teravamalt kui mujal Eestis – võrreldes endiste hiilgeaegadega näib Noarootsi praegu mahajäetud ääremaana, eikellegimaana, mis koos rootslastega on kaotanud ka oma identiteedi.

Väärtushinnangud erinevad ajas ja kultuuris. Väärtushinnangud, olgugi, et neil on olnud kunagi ühine lähtekoht – religioossed, hingelised vajadused, on alati subjektiivsed¹. Võtmepositsiooni väärtushinnangutes on omandanud autentsuse mõiste. Jokilehto peab autentsust kultuuriväärtuse mõõdupuuks, toonitades samas, et "olla autentne ei ole väärtus *per se*; pigem võib seda mõista objekti või mälestise seisukorra ning spetsiifiliste omaduste vahelise suhtena"². Autentsust ei saa objektile lisada, kuid vaatamata hilisematele lisanditele võib objekt säilitada oma autentsuse.

Vaatamata maailma homogeniseerumisele ning meie mõttemallide järkjärgulisele teisenemisele valitseb praegu veel mälestistesse ja mälestisaladesse suhtumises erinevus ida ja lääne vahel. Meie maailma valitsevale lääne ratsionalismile ja nähtavale materialismile peaks tasakaalustavaks jõuks seadma end ida tundmuslik vaim. Just seetõttu sõnastati 1995.

¹ Jokilehto, Jukka. Loeng muinsuskaitse filosoofiast 24. 04. 2000.a. Konspekt autori valduses.

² Jokilehto, Jukka. Authenticity, a General Framework for the Concept. Käsikirjaline loengumaterjal, p. 2.

aastal Nara dokument, mis mõnes mõttes täiendab 1964. aasta Veneetsia hartat, teisalt aga vastandub sellele. Nara dokument väärtustab kultuurilist mitmekesisust, laiendades pärandit ka "mittekombatavaks", s.t. sinna kuuluvad ka kõik folkloorsed sündmused, suuline mälu, kohalikud traditsioonid. Seega hõlmab ka selliseid kategooriaid nagu kultuuriline maastik, kohalik arhitektuur ja nn. "elamise kultuuri" ehk "elamise traditsiooni"³. Materiaal, mis kannab väärtust, ei ole "asi iseenesest", vaid asub kontekstis, moodustades terviku ja kõneledes seeläbi. Igale rahvale on oluline tema kultuuriline identiteet ja oma näo säilimine läbi kultuurilise ja pärandilise mitmekesisuse, mis kujul see ka ei väljenduks.

1.3 Kultuurimaastik

Kaugemas minevikus oli taoline looduslähedus inimühiskonnale väga iseloomulik; see avaldus mütoloogilise ja tegeliku mineviku samastamises, mille läbi omandasid elukeskkonna elutud objektid elavatele sarnaselt hinge, moodustades tervikliku ühiskonna, mida iseloomustas nn. *anima loci*, "koha vaim"⁴.

Mõned tänapäeva keskkonnateadlased on oma kirjutistes pööranud tähelepanu meid ümbritseva maastiku ja "kohtade" isikupärasuse kadumisele. Maastik, mille suhe inimestega ja müütidega nõrgeneb, kaotab ka oma nn. "pühitsetuse"⁵ ning tema areng võtab objektiivse, inimesest sõltumatu suuna, säilitades siiski oma mälu.

Mõiste "kultuurimaastik" hõlmab seega rea erinevaid inimühiskonna ja looduskeskkonna koostoime valdkondi. See on ürgne suhe mittemateriaalse ja materiaalse, eluviisi ja

³ Nobuko, Inaba. *What is meant by "Another Approach" to Conservation?* – Conservation Training – Needs and Ethics. Ed. Anu Ahoniemi. ICOMOS Finnish National Committee. Helsinki, 1995, p. 148.

⁴ Jokilehto, Jukka. *A History of Architectural Conservation*. Oxford, Auckland, Boston, Johannesburg, Melbourne, New Dehli: Butterworth-Heinemann, 1999, p. 7.

⁵ Lehari, Kaia. Ruum. Keskkond. Koht. Eesti Kunstiakadeemia Toimetised 5, 1997, lk. 55.

keskkonna vahel, mis on hiljem olnud tihedalt seotud rahvusliku identiteediga. Selline kultuurmaastik peegeldus niihästi külarahva ühistes ettevõtmistes kui ka iga üksiku elaniku isiklikus suhtes sellesse paika.

Eestirootslaste asustust Noarootsi vallas (või Ruhnus, Vormsil, Pakritel jm.) võib kindlasti nimetada üheks kompaktsemaks ja pikaajalisemaks kultuurmaastikuks Eestis, mis saavutas oma kõrgvormi seoses ümbritseva looduskeskkonnaga ning reaktsioonina sellele. Antud kultuurmaastikus oli tihedalt põimunud traditsiooniline maalähedane eluviis ning arenev ühiskond. Nii kestis see kuni Teise Maailmasõjani, mil teadupärast pea kõik eestirootslased Eestist lahkusid ning muud rahvused asemele saabusid. Samas ei ole Noarootsi nüüd mahajäetud koht, vaid sealset "kohavaimu" otsides taandub see küsimusele: kelle maa see on, rootslaste või eestlaste maa? Seega saab eestirootslaste suhtes rääkida tingimisi vaid reliktmastikust, kus evolutsiooniprotsess on teatud põhjustel järsult katkenud; seevastu eestlaste suhtes aga arenevast maastikust, millel on tänapäevalgi veel oma sotsiaalne roll.

1.4 Materjal

Põhjamaise vernakulaarse puitarhitektuuri puhul on Veneetsia harta põhimõtted mõistetavalt raskemini kohandatavad kui sajanditaguste varemete või ühiskondlike kivihoonete puhul. Eesti puit ja veneetsia kivid käituvad erinevalt.

Enne Teist Maailmasõda ei olnud põhjust rääkida eestirootslaste taluarhitektuuri kaitse alla võtmisest. Taluhoonete elu oli tihedalt seotud maaga, millel nad paiknesid, ning nad säilisid kõige paremini nende omanike endi kätes läbi põlvest põlve kestvate traditsiooniliste töövõtete ja autentsete ehitusmaterjalide. Hooneid lammutati ja püstitati vastavalt vajadusele, mõtlemata nende väärtusele või uuendustele. Vastupidi, järjepidevas järk-järgulises uuendamises seisnebki puithoonestuse väärtus. Sellega saavutab puitmaja ühekorraga nii ajaliku kui ajatu mõõtme. Igasugune aeg jätab objektile oma märgi, mis muudab selle unikaalseks ja

autentseks antud aja suhtes. "Austa muutust; muutus on dialektiline"⁶. Materjal iseenesest ei ole dokument, vaid temaga on alati kaasas sõnum, mis vajab erisugust lähenemist. Igasugune materjal muutub ajas; aeg kulutab seda. Ka sõnum võib ajas muutuda, kuid see on eelkõige tingitud seigast, et me ei taha või ei oska seda mäletada. "Inimene ei tunne oma ajalugu"⁷.

Eluks vajalike hoonete uuendamine on kui osa tervet eksistentsi hõlmavast perioodilisest taassünnist. Rootsi muinsuskaitse-teoreetik Ove Hidemark on kirjutanud: "Vana hoone on kui tükk kogunenud aega, käegakatsutav süntees minevikuga. Kuid minevik on meiega olevikus pidevalt kaasas ja koos olevikuga eksisteerib samuti ka tulevikus. /.../ Fakt, et minevik eksisteerib nii olevikus kui on ka sisse kodeeritud tulevikku, ongi kultuuri alustalaks"⁸, sidudes sellega tänapäeva tarkuse Augustinuse mõtetega sajandeid tagasi.

Tänapäeval mõistame, et antud kultuurisituatsioonis on väärtuslik mitte ainult materiaalne substants, vaid traditsioon ehitada just selles kohas sedaviisi. See traditsioon Noarootsis on nüüd katkenud, kuid loodetavasti mitte lõplikult. Pärast sõda seisis paljud hooned aastaid tühjana, enne kui uued elanikud sisse kolisid. Nii pikk aeg sai paljudele ehitistele saatuslikuks. Juba veidigi pehkinud hooned lammutati kergekäeliselt või jäeti edasi lagunema, kuna uustulnukatel puudus neisse isiklik suhe; võõraste esivanemate poolt võõraste traditsioonidega püstitatud ehitistel puudus endastmõistetavalt nende jaoks väärtus. Probleeme tekitas juurde uus, kollektiivne eluviis, omandi puudumine, käsumajandus, traditsioonide katkemisest tingitud ehitamise oskamatus, nõukogudeaegne ehitusmaterjalide defitsiit ning vilets kvaliteet. Sõjast on nüüd möödas juba üle poole

⁶ Maiste, Juhan. Loeng muinsuskaitse filosoofiast 15. 10. 1999.a. Konspekt autori valduses.

⁷ Jokilehto, Jukka. Loeng muinsuskaitse filosoofiast 24. 04. 2000.a. Konspekt autori valduses.

⁸ Hidemark, Ove. *Attitudes and Approaches to Architectural conservation*. – Conservation Training - Needs and Ethics. Ed. Anu Ahoniemi. ICOMOS Finnish National Committee. Helsinki, 1995, p. 139.

sajandi, kuid lagunenuid kivikorstnaid ning reheahjusid leidub põldude ja võsatukkade vahel siiani.

1.5 Tulevikuväljavaated

Kaasaegne muinsuskaitseteooria hoiatab ajalooliste ehitiste või paikade muuseumiteks ümberkujundamise eest, mis sageli paistab olevat lihtsaim tee nende säilitamiseks või "ellu äratamiseks". Jokilehto toonitab, et eksponaatideks ümber kujundamine on iseenesest selliste objektide funktsioonimuutus ning avaldab mõju eelkõige nende autentsusele⁹. Muutustest tulenevad hooldusvõtted keskenduvad pigem materiaalsele kui kultuurilisele edasikestvusele. Selles seisneb erinevus taoliste muuseumilaadsete mälestisalade ning jätkuvate traditsioonidega kohtade vahel. Seega ei saa selliselt forseeritult tekitatud "disneyland'e" hääbuva kultuuri tulevikuväljavaatena võtta väga tõsiselt. Võttes arvesse aga tänapäeva ühiskonda, tema juurteta iseloomu ja sellest tulenevaid probleeme, on kõige olulisem hoolitseda just möödunud aegade pärandi autentsuse säilitamise eest.

Noarootsis tähendaks see mitte ainult talumaade õigusjärgsete omanike massilist tagasitulemist eesmärgiga veeta siin nostalgilist pensionipõlve, vaid eelkõige teadlike ja julgete noorte eestirootslaste uusasustust Noarootsis, mis minevikku väärtustades, kuid tänapäevasel elades kujuneks omamoodi elustiiliks ning oma identiteedi taasleidmiseks.

Tähtsat osa mängib tagasitulnute loomulik tahe elada vanas majas, millel on isiklik, elanikust erinev ajalugu ning mida on remonditud igati traditsiooniliste meetodite ja materjalidega. Elanike paremaks teavitamiseks on hädatarvilik kohaliku omavalitsuse poolt välja anda erinevaid kirjalikke abimaterjale, kus oleks kirjeldatud antud piirkonna miljööväärtust: ajalugu, traditsioone ning iseloomulikke arhitektuuri ja struktuuri. Eriliselt peab välja tooma

⁹ Jokilehto, Jukka. Authenticity, a General Framework for the Concept. Käsikirjaline loengumaterjal, p. 12.

piirkonna miljööväärtuslike aspektide hindamise kriteeriumid, millest hoonete taastamisel lähtuda. Eelkõige tuleb elanikkonda teavitada nn. "säätliku renoveerimise" alustest. Tavaelanikule on abiks ka muinsuskaitseameti poolt litsenseeritud kohalike ehitusfirmade nimekirja avaldamine ning looduslähedaste materjalide valmistajate/müüjate kontaktandmete levitamine. Kõike eelnevat saab saavutada teabepäevade korraldamise, kohalikus ajalehes ilmuvate renoveerimisalaste artiklite, reklaambrošüüride jm. abil. Ainult selliste "kasvatuslike" meetodite kasutuselevõtmisega on võimalik säilitada antud piirkonna autentsuse ideed.

1.6 Magistritöö ülesehitus ja meetodid

Magistritöö põhitähelepanu on pööratud Noarootsi eestirootslaste arhitektuuriajaloo ning külastruktuuride dokumenteerimisele. Lahates vanemaid ja uuemaid topograafilisi kaarte, on püütud näha eri külade struktuurides ühtset tervikut, mis on pannud aluse sajandeid eksisteerinud kultuurmaastikule.

Töö esimene osa käsitleb sissejuhatavalt eestirootslaste asustuse ajalugu; teine osa asustuse struktuuri Noarootsi vallas ning kolmandas alajaotuses tutvustatakse Noarootsi eestirootslaste ajaloolist ning tänapäevast taluarhitektuuri.

Valdav osa taluarhitektuuri puudutavat graafilist materjali ning fotosid on kogutud alles viimastel aastatel, kasutades Eesti Kunstiakadeemia arhitektuuri eriala esmakursuslaste suvepraktika raames teostatud ülesmõõtmisjooniseid ning fotofikseeringuid Noarootsi valla erinevatest küladest, kusjuures objektideks on valitud eestirootslaste külaarhitektuurile iseloomulikumaid hooneid: elumaju, rehtesid, aitasid jm. Kõrvuti hoonete fikseerimisega küsitleti ka elanikke nende endi ja naabrite lagunenu või lammutatud hoonestuse, samuti ümberehituste kohta. Mõned mineviku ja hetkeolukorra võrdluseks eriti vajalikud ennesõjaaegsed elu- ja kõrvalhoonete ülesmõõtmisjoonised on pärit Tartust Eesti

Rahva Muuseumi Etnograafiamuuseumi arhiivifondist. Autori poolt on üles mõõdetud *Riguldi* ja *Nõmmküla* mõisate peahooned. Olulist informatsiooni külade arengu kohta oli võimalik saada piirkonna maakaartide omavahelise kõrvutamise teel. Kasutatud kaardimaterjal pärineb Eesti Teaduste Akadeemia Raamatukogu Baltika osakonnast.

Piirkondlikult on vaatluse alla võetud endine Noarootsi kihelkond, hilisem vald. Kuna valla piirid on aegade jooksul mitmeid kordi muutunud ning ei kattu täpselt rootsilise asustuse piiridega, on üldjoontes jälgitud tänapäevase Noarootsi valla piire.

1.7 Eesmärgid

Käesoleva töö eesmärkideks on:

a) teadvustada kultuurmaastiku autentsuse säilitamise problemaatikat ning selle teoreetilisi lähtekohti;

b) visandada üldpilt Noarootsi eestirootslaste asustusest, eluolust ja taluarhitektuurist süstemaatiliselt terve hoonestuse ulatuses, lisades piirkonna mõisad ja sakraalehitised, selle kõrgajal enne Teist maailmasõda;

c) tuua esile nii säilinud (materjal, struktuur) kui mittesäilinud (traditsioonid, kultuurmaastik) väärtused Noarootsis. Üles leida ning kirjeldada nendevahelisi seoseid;

d) kirjeldada Noarootsi eestirootslaste taluarhitektuuri erinevate hoonete iseloomulikke jooni läbi materjali ja plaanilahenduse, fikseerida nende erinevused eestlaste samalaadsetest ehitistest; konstateerida nende praegune seisukord;

e) määratleda, toetudes eelpool mainitud punktidele, terviklikumalt säilinud talukomplekside kaitse alla võtmise, säilitamise ja eksponeerimise võimalikkust *in situ*;

f) olla dokumenteerivaks alusmaterjaliks edasistele uurimistöodele ning säästva renoveerimise mõttelaadi istutajaks huvilistele ning Noarootsi valla elanikele.

2 Eestirootslaste asustuse ja kultuuri ajalooline ülevaade

Kõrvuti põlisrahvaga on Eesti alasid asustanud ammustest aegadest ka paljud teised rahvused – venelased, sakslased, juudid, soomlased, mustlased, teiste hulgas ka rootslased. Eriti just viimased on oma pikaajalise asustuse ja eripäraste kultuuritraditsioonidega pälvinud ajaloolaste tähelepanu juba üle-eelmisest sajandist alates.

2.1 Eestirootslaste asustus

Rootsi asustusel Eestis on enamike teadlaste arvamuste kohaselt enam kui 700-aastane ajalugu. Nii Saaremaal Sõrve poolsaarel kui Kuramaal on leitud laevkalmeid, mis kinnitavad hüpoteese, et teiselt poolt Läänemerd saabusid siia skandinaavia päritolu hõimud juba esimese aastatuhande keskpaiku enne meie ajaarvamist¹⁰. Nende asutatud külad paiknesid tõenäoliselt väga harvalt ning sulandusid peagi kohalikku kogukonda. Peale arheoloogilise tõestusmaterjali kinnitavad seda ka skandinaavia päritolu muistsed eestikeelsed sõnad, mida kasutati tolleaegse eluolu kirjeldamiseks, näiteks *ader* 'åder', *reede* 'fredag', *kihl* 'gisslan', *kuningas* 'konung' jne¹¹. Analüüsides vana-rootsi keelt on märgitud koguni tema sarnasust arhailise islandi keelega¹². Esimesed dokumentaalsed tõendid rootslaste asumisest Eesti läänerannikul pärinevad 13. sajandist. Rootslasi kui sõdalasi ja Tallinna linna elanikke on põgusalt mainitud *Henriku Liivimaa kroonikas* seoses 1220-ndate aastate tormiliste sündmustega Eesti- ja Liivimaal. Henrik mainib mitmeid kordi ojamaalasi, kes "mereäärsel maal" (*Maritima*) Rootsi kuninga ja piiskoppide Lihula linnuses olles

¹⁰ Jaanusson, Hille. *Eesti ja Rootsi sidemetest muinasajal*. – Eesti ja Rootsi. Estland och Sverige. Artiklite kogumik. Koostanud Anne-Marie Dahlberg ja Toomas Tamla. Tallinn: Huma, 1993, lk. 11.

¹¹ Blumfeldt, Evald. *Estlandssvenskarnas historia*. s.a.sid. 66 o.f.

¹² Blees, Jakob. *Estlandssvenskarnas historia i korta drag*. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag, 1924, sid. 3.

"/--/ käisid ringi mööda provintsi, õpetades ja ristides neid ja kirikuid ehitades /---/"¹³. Ka eestirootslastest ühe laiaulatuslikuma uurimuse kirjutanud Paul Johansen toetub oma väidetes nii eelmainitud *Henriku Liivimaa kroonikale* kui ka *Taani hindamisraamatule*. Johansen eristab rootslaste sisserändes Eestimaale esimest ja teist perioodi, vastavalt siis 13. sajandi 20-ndad aastad ning 14. sajandi 40-ndad aastad¹⁴. Rootslaste Eestisse asumisel on kindlasti seos nende samalaadse rändega Soome rannikualadele 13.-15. sajandil. Praeguste rootsikeelsete maakohtade ja külanimed kaudu on võimalik jälile jõuda nende algsete asualadeni; rahvakultuuri, kohanime- ja eriti murdekeeleuuringute alusel on oletatud, et näiteks Saaremaa rootslased olid pärit Ojamaalt (*Gotlandilt*) ning Vormsi (*Ormsö*) rootslased Uusimaalt, Soomest (*Nyland*), kus esinevad sarnased külanimed¹⁵. Siiski on tõenäoline, et tuldi ka Rootsist, eriti Upplandi rannikult, sest rahvatraditsioon mäletas veel Rootsi idarannikul olevat *Roslagenit*, aga ka kaugemal asuvat *Dalarnat*. Tallinna rootslased on suures osas pärit *Visbyst* Gotlandilt. Eriti hoogustus sealne väljaränne pärast 1361.a., mil Taanlaste kuningas Valdemar IV Atterdag Visby linna rüüstas ning põlema süütas¹⁶.

Rootslaste asustuslalal Eestis on võimalik märkida neli piirkonda (**joon.1**): Esimene neist asub *Tallinna* lähedal, hõlmates *Viimsi*, *Maardu ranna*, *ranniku-Kolga* ja ulatudes *Virumaale* välja, haarates endasse ka lähedalasuvad saared *Naissaare*, *Aegna* ja *Prangli*. Vanima eestirootsi külana on seal kirjalikult mainitud *Haabneeme* küla (*Apanese*, *Hapenes*) Viimsi poolsaarel 1271. aastal¹⁷. Teise piirkonna moodustab *Paldiski*

¹³ Henriku Liivimaa Kroonika. Tallinn: Eesti Raamat, 1993. XXIV,3.

¹⁴ Johansen, Paul. Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar. Del. 74. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1951, sid. 118.

¹⁵ Blumfeldt, Evald, sid. 88.

¹⁶ Küng, Andres. Rootslaste jälgedes: inimesi ja olukordi rootslaste asualadel Eestis. Tallinn: Kupar, 1991, lk. 24.

¹⁷ Vahtre, Sulev. Eesti ajalugu: kronoloogia. Tallinn: Olion, 1994, lk. 36.

ümbrus, hõlmates *Pakri saari, Kloogat, Kurkset, Harju-Madist, Ristit ja Vihterpalu*; peamiselt alasid, mis kunagi kuulusid Padise kloostriale. Kolmas asustusala oli *Haapsalu* ümbruses koos lähedalasetsevate saartega ja *Pivarootsi; Noarootsi (Nuckö)* (pool)saarest ning *Eylandist (Egeland)* ehk mandri-Eesti loodeosast kujunesid eestirootslaste, sealkandis ka rannarootslasteks nimetatute kesksed asualad. Neljas ala hõlmab Läänemere saari: *Ruhnu (Runö), Saaremaa (Ösel), Muhumaa (Moon)* ja *Hiiumaa (Dagö)* rannikualasid. Eesti põhja- ja edelarannikul (nt. *Vihterpalu, Kurkse, Nõva, Leetse, Pivarootsi* jne) ja nende vahetus läheduses *Naissaarel, Aegna* ja *Prangli* saartel moodustasid eestirootslased vaid üksikuid asulaid eestlaste külade vahel. Tallinnas elasid rootslased nii keskajal kui hiljemgi peamiselt *Kalamajas*. Esimesed kirjalikud andmed rootslaste asundusest Lääne-Eestis pärinevad 1294. aasta Haapsalu linnaseadusest, kus mainitakse Haapsalu lähistel elavaid Saare-Lääne piiskopkonna rootslasi.

Ühed esimesed rootslastest asukad Eestimaal võisid olla Rootsi kuninga Johan Sverkerssoni, jarl Karl Döve ja Linköpingi piiskopiga sõjakäigule tulnud sõdalased ning misjonärid¹⁸. Nendele järgnesid ehitusmeistrid, keda vajati eelkõige jumalakodade rajamiseks, ning uusasukad.

1561. aastal omandas Rootsi riik enda valdusse esmalt Tallinna, Harju- ja Viru maakonnad, paarkümmend aastat hiljem Läänemaa ja Hiiumaa ning kolmveerand sajandi pärast Saaremaa. Algas nn. "vana hea rootsi aeg", mis kestis kuni Põhjasõjani, mil Eesti siirdus tervikuna Venemaa valdusesse.

Eestirootsi talupojad olid juba alates keskajast omamoodi privilegeeritud, vabade talupoegade seisuses, kes säilitasid sellise seisundi läbi kõikide sõdade ja võimuvahetuste tänu Rootsi kuningate heatahtlikkusele ning nende poolt kirja pandud nn. kaitsekirjadele. Aadlivõimu tugevnemisega 17.sajandi algul muutus aga nendegi elu sarnaselt eestlastest saatusekaaslastega viletsamaks: nende asualade maad läänistati

¹⁸ Tegner, Göran. *Rootslastest rannarahvas Eesti rannikul. – Eesti ja Rootsi. Estland och Sverige. Artiklite kogumik.* Koostanud Anne-Marie Dahlberg ja Toomas Tamla. Tallinn: Huma, 1993, lk. 92.

ning vaatamata priiusekirjadele muutusid nad järk-järgult oma isandate pärisorjadeks. Viletsuse krooniks sai pärast suurt näljaaega 17. sajandi lõpus ning kurnavat Põhjasõda ulatuslik katkulaine, mis ligi pooled tolleaegsest 12 000-st eestirootslasest hauda viis. Kannatused ei olnud sellega siiski veel lõppenud: 1781. aastal asustati ligi 1 000 (mõningatel andmetel isegi 1 200) Hiiumaa rootslast ümber Kesk-Venemaa Dnepri-äärsele tasandikule, kellest päralt jõudsid vaevalt pooled. Siia, umbes 100 km kaugusele Musta mere rannikust rajasid nad oma Vana Rootsiküla (*Gammalsvenskby*)¹⁹. 1929. aastal õnnestus enamikul nende järglastest saada nõukogude võimult luba emigreerumiseks Rootsi²⁰. Mõned tolleaegsete eestirootslaste tugevasti venestunud järeltulijatest elavad nendel aladel praegugi.

Katkupeideemiate, sõdade ja küüditamise tulemusena tühjaks jäänud taludesse asusid pikapeale uued elanikud – eriti just mandri-Eesti endised rootsi külad asustati eesti talupoegade poolt ning mõnes kohas meenutavad kunagisi rannarootslaste asundusi vaid rootsipärased külanimed. Läbi raskuste ja uute nälja-aastate said ellujääjad siiski enam-vähem jalad alla, kuid 17. sajandi teise poole rahvarohkus ei taastunud enam kunagi.

Kui 1816. aasta Eesti Talurahvaseadus tühistas muuhulgas eestlaste pärisorjuse, jäid "vabad" rootslased sellest välja. 1865. aastal järgnenud talurahvaseadus koos mõni aasta hiljem järgnenud lisadega siiski parandas selle vea. Aastatel 1811–1834 põgenesid paljud rootsi talupojad Noarootsist, Vormsilt ning Eylandist raske elu tõttu ja Vene armeesse värbamise hirmus Rootsi.

Ajapikku eestirootslaste majanduslikud tingimused paranesid ja tekkis võimalus talude vabaks ostmiseks. Koos eestlaste rahvusliku ärkamisega tõusis ka eestirootslaste kui omaette rahvakillu eneseteadvus. Ehkki nad olid sajandeid elanud külge-külje kõrval eestlastega, säilitasid nad suurel määral oma autonoomsuse ja eripära. Ka olid sidemed

¹⁹ Hedman, Jörgen, Åhlander, Lars. *Gammalsvenskby: historien om svenskarna i Ukraina*. Stockholm: Norstedts, 1993.

²⁰ Tegner, Göran, lk. 96.

kodurootslastega nii pika aja peale unustusehõlma vajunud. 19. sajandi lõpus - 20. sajandi alguses pandi alus mitmetele eestirootsi seltsidele ning rajati koole. Vabadussõjast osa võtnud rootslastele anti asundustalu rajamiseks mõisast võõrandatud maatükk. Talumajapidamised said pärast segaseid aegu jälle jalad alla; hoogustus ka ehitustegevus. Põhiliselt just sellest perioodist pärinevad tänaseni säilinud rannarootslaste uued elumajad ning kõrvalhooned. Väikese eraldatud rahvakillu kultuuriline ja majanduslik õitseng sai kesta umbes paarkümmend aastat.

Teine maailmasõda tõi kaasa kardinaalseid muutusi eestirootslaste elus: 1939.-1944. aastal põgenes valdav enamik rannarootslasi oma ajaloolisele emamaale; erinevatel põhjustel siiajäajaid oli tühine hulk võrreldes endiste hiilgeaegadega. Rootsi jõudes oli kõne all isegi uute rannakülade rajamine, kuid ajad olid muutunud ning enamik põgenikest asus elama suurematesse linnadesse²¹. 1944. aastat võib seega lugeda sajanditepikkuse rootsi asustuse järsuks lõpuks Eesti aladel.

1.2 Eestirootslaste eluolu ja kultuur

Juba 19. sajandil hakkas teadlasi huvitama pikaajaline rootsikeelne asustus Eesti rannikul. Kõige rohkem peale eestirootslaste ajaloo ja asualade on uuritud just nende keelemurdeid ning kõnepruuki (G. Danell, P. Wieselgren, P. Ariste jt), vähesemal määral etnograafiat ja külaelu (C. Russwurm, E. Klein, P. Söderbäck jt).

1.2.1 Igapäevane elu

Keskajal siiarännanud rootslased olid valdavalt karjakasvatajad ja kalurid; võrreldes eestlastega etendas põlluharimine vähemtähtsamat osa. Osaliselt oli see tingitud mereäärsete talumaade vähesest viljakusest ning teistsugusest elustiilist, teisalt nende harjumustest ja traditsioonidest.

²¹ Küng, Andres, lk. 28.

1591.a. maarevisjoni andmetel olid Läänemaa rootslaste rannatalude põllumaad kivisemad ja väheviljakamad kui eestlastel, kuid rootsi külades olid seevastu paremad rohu- ja karjamaad ning kalaveed.

Rannarahvas elas üldiselt vaeselt. Riided õmmeldi kodus kedratud villast, mida saadi oma lammastelt, enamus põllutööriistu, vankrid ja paadid valmistati talus. Kaua kasutati vanamoodsaid riistu, näiteks puuatra, sirpi ja kooti – sellel oli oma praktiline eesmärk: puuader sobis hästi rannaäärsete liivaseguse mulla harimiseks ning koodiga vilja pekstes sai ühekorraga kätte nii terad jahvatamiseks kui õled katuse tarbeks. Ka valitses rootsi külade põldudel pikka aega nn. siilusüsteem (*tegskifte*) – küla maad olid talude vahel jaotatud väikesteks osadeks; kõiki töid tehti ühel ajal ning kõik kasvasid sama vilja. Mitmeväljasüsteem viidi sisse vähehaaval, mandril enne, saartel hiljem. Põllumajandusolud muutusid ka tänu sellele, et 19. sajandil oli talupoegadel võimalik oma talud vabaks osta.

Väga tähtsat osa etendas kalapüügi kõrval talvine hülgepüük – hülgeid leidis tollal meie vetes väga rohkesti ning hülgerasv omas olulist osa väljaveoartiklite hulgas. Ka kala- ja hülgepüügil kasutati pikka aega arhailisi vahendeid, nt. ahinguid ja harpuune e. viskeodasid. Loomulikult tegeleti meresõiduga – paljud rannakülade meremehed pidasid lootsi ning laevaehitaja ametit. Pikka aega oli eestirootsi aladele iseloomulik naturaalmajandus. Osa kaupu viidi meritsi teiste maade rannikulinnade- ja külade turule. Kaugemateks meresõitudeks moodustati ühistuid, et osta või ehitada väike purjelaev või lausa kolmemastiline kuunar. Turul eelistati vahetuskauplemist – nn. "sõbrakaubandust". Kuna raha asjasse ei puutunud, peetakse sellist üle terve Läänemere hästilevinud kommet väga vanaks tavaks, mille algus paigutub 1200.aa. lõppu või veelgi varemaks²². Elav kaubavahetus käis nii soomlaste kui

²² Talve, Ilmar. Suomenlahden ulkosaaret: Lavansaari, Seiskari, Suursaari, Tytarsaari. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996, s. 255 jj.

rootslastega kuni Teise maailmasõjani; elava kauplemiskohana on mainitud Käsmu kõrval *Hara e. Papilahte*. Peamiselt müüdi kala ja küttepuid, aga ka otra, õunu jm. oma majapidamise saadusi, osteti aga tööriistu, nahku, nõusid jm. talus hädavajalikku. Tavaline vahetusmõõt oli 1 osa kala 2 osa vilja vastu. Hiljem õitses ka salakaubandus.

1.2.2 Haridus- ja kultuurielu

Põhja-Eesti esimene talurahvakool asutati juba 1650. aastal Noarootsis ja rootsikeelsena, aga see oli veel erandlik ja tegutses suhteliselt lühikest aega²³. Siiski täheldavad juba 17. sajandi kirikurevisjonid eestirootslaste üldist lugemisoskust, mis saavutati peamiselt koduõpetuse ja pühapäevakoolidega. Kirikuõpetajad olid pärit Rootsist või Soomest, suur osa ka baltisakslased. Suurem eestirootsi koolide rajamise laine tuli 19. sajandi keskpaiku. Õpetajate ettevalmistamiseks rootsi koolidele asutas Eestimaa rüütelkond Paslepas seminari, mille esimeseks juhatajaks sai T. E. Thorén. Seminaris õpetati usuteadust, rootsi, vene ja eesti keelt, arvutamist, üldist ajalugu ja maateadust, loodusõpetust, ilukirja, orelimängu ja laulmist. Seminar suleti 1887.a. venestamisreformide tõttu, kui kõikide Eestimaa kubermangu koolide õppekeeleks sai vene keel ning rootsi keelt salliti veel ainult emakeele ja usuõpetuse tundides.

1903.a. hakati välja andma esimest eestirootsi perioodilist publikatsiooni "*Kalender eller almanack för swenskarna i Russland*". 1909. aastal pandi alus suuremale eestirootslaste kultuuriühendusele *Rootsi Hariduse Söbrad (Svenska Odlingens Vänner, SOV)*. 1917. aastal loodi Tallinnas eestirootslaste poliitiline organisatsioon – *Rootsi Rahvaliid Baltimail (Det Svenska Folkförbundet i Östersjöprovinserna)*, mille häälekandja *Kustbon ("Randlane")* ilmub Rootsisis siiani.

1918.a. asutati Noarootsis *Rootsi Õpetajate Selts*. 1919. aasta Ajutises Valitsuses oli rootslastel oma rahvusminister

²³ Sarv, Ain, lk. 149-151.

(Hans Pöhl) ning hiljem sarnaselt teistele Eesti vähemusrahvastele oma rahvussekretär haridusministeeriumi juures (Nikolaus Blees). Eesti Vabariigi esimene põhiseadus (1920) soodustas vähemusrahvaste eneseteadvuse tõusu: garanteeriti emakeelne haridus, rahvuskuuluvuse vaba valiku jt. õigusi. 1920.a. asutati Pürksi Põllutöö- ja Rahvaülikool. 1925.a. kehtestati Eesti Vabariigis seadus rahvusliku kultuuriautonomia kohta. Rootsikeelsete koolide arv hakkas kasvama. 1931.a. alustas Haapsalus tegevust rootsi eragümnaasium. 1932.a. alustas Tartu Ülikooli juures oma tegevust Akadeemiline Rootsi-Eesti Selts, mille eesmärgiks oli Rootsi ja Eesti suhete edendamine, maade ühisajaloo uurimine ning rootsi keeleõpetuse hoogustamine Eestis. Kokku oli seega rootslastel 14 algkooli, 1 gümnaasium (Haapsalus) ja 1 rahvaülikool (Pürksis), samuti 2 professorikohta Tartu Ülikoolis.

Nii Haapsalu Rootsi Eragümnaasium kui ka Rootsi-Eesti selts suleti 1940.a. Pürksi Rahvaülikool töötas 1943. aastani; koolis õppis ühtekokku 577 õpilast²⁴.

Rootsis elavaid eestirootslasi koondab tänaseni ühing *Svenska Odlingens Vänner*. Lisaks neile toimivad paljud piirkondlikud ühendused, näiteks *Rickul-Nuckö Hembygds-förening*, *Odenholms Byalag* jpt. 1985.a. asutati noorema generatsiooni kaasatõmbamiseks ühing *Svenska Odlingens Nya Generation*, mis on nüüdseks emaühinguga liitunud. Eestis toimib alates 1988.a. *Eestirootslaste Kultuuri Selts*.

Seega oli eestirootslastel II Maailmasõjaks välja kujunenud iseloomulik ning riigirootslastest ja eestlastest erinev kultuurisituatsioon, mis põhines oma keelel, tugeval sidemel oma kodukohaga, põlistel traditsioonidel ning maalähedasel eluviisil. Eestirootslaste kultuur elab oma tagasitõmbunud elu edasi Rootsimaal. Olgugi, et paljud eestirootslaste järeltulijatest on tänaseks valinud oma kodukohaks Eesti, ei taastu ennesõjaaegne eestirootsi kogukond siin arvatavasti enam kunagi.

²⁴ Rootslased Eestis aastani 1944. Näituse kataloog. Uppsala, 1991, lk. 36.

3 Asustus Noarootsi vallas

Vaadeldes tervest rootsi asustusest Eestis vaid kitsalt piiritletud ala – Noarootsi valda, on järgnevates peatükkides pööratud tähelepanu nii sealse asustuse kujunemisele, arengu dünaamikale ja ümbritseva keskkonna eri aspektidele kui säilinud hoonestuse tüpoloogiale ning iseärasustele.

3.1 Noarootsi valla üldiseloomustus

3.1.1 Administratiivne jaotus

Nüüdisaegne Noarootsi vald keskusega Pürksis (**joon.2**) asub Loode-Eesti rannikul Lääne maakonnas, hõlmates Noarootsi poolsaare, Riguldi ranna ja Osmussaare. Valla pindala on 257 km². Ajalooliselt on Noarootsi kihelkond kuulunud alates 13. saj. algupoolest Ridala muinaskihelkonda, mis paiknes Saare-Lääne piiskopkonna loodeosas. Et kõne all olevat piirkonda on alati asustanud eestirootslased, ei ole kihelkonna piirid sajandite lõikes väga palju muutunud. Enne 1939. aasta valdade reformatsiooni oli Noarootsi kihelkonnas kolm valda: Paslepa, Sutlepa ja Riguldi. Pärast 1. aprilli 1939. aastal uuendati valdade piire: endisest Paslepa vallast tervikuna ja põhimisest osast Sutlepa vallast moodustati **Noarootsi vald**, endisest Riguldi vallast, osast Sutlepa ja Nõva valdadest moodustati **Riguldi vald**. Tänapäeval, nagu mainitud, on needki vallad ühendatud.

3.1.2 Pinnageograafia ja loodus

Pinnamood praeguse Noarootsi valla aladel on valdavalt madal ja tasane, leidub ka paeseid kühme ja künniseid. Kõrgeim koht Noarootsi poolsaarel on lameda oosi lagi Pürksis – 9,7 m, mandril Tuksi küla läheduses 24,2 m. Valdavalt on tegemist endise merepõhja sette kivimitega, liivaga, saviliivaga ja kruusaga, mis lasuvad paekihtide peal. Valla põhjarannikul on

osaliselt paljandunud piki Eesti põhjakallast kulgev paeklint, mis Osmussaarel moodustab kuni 6 m kõrguse pankranniku. Spithami rannas on madal paeklint kaetud kõrge metsastunud rannavalliga, mis Nõva poole minnes moodustab laia liivaranna.

Endisaegsed lagedad rannikualad on viimase 50 aasta jooksul osaliselt tugevasti võsastunud, suuremat metsa leidub rohkem poolsaare lääne- ja loodeosas ning mandril. Looduslikult ongi endised eestirootsi külad eestlaste küladest eraldatud laia metsamassiivi ja kohe sellest ida pool asuva *Sendrisoo* tõttu.

Tänapäeval on *Sutlepa meri* enamjaolt kinni kasvanud roostikuala, mis *Silma* maastikukaitsealana kuulub oma ökobioloogiliselt huvipakkuvate muutuste tõttu kaitse alla.

Praegusel hetkel asetseb vallas 3 maastikukaitseala: **Osmussaare MKA**, mille maa-alaks on terve Osmussaare territoorium ning mis on loodud haruldaste ja teaduslike väärtustega geoloogiliste objektide (aluspõhjakivimite paljandid, rannavallid, rändrahnud) ja eluslooduse koosluste kaitseks. Teiseks **Nõva MKA**, mis loodi Loode-Eesti omapäraste rannamaastike ja taimekoosluste kaitseks, ning **Silma MKA**, mis kaitseb Haapsalu lahe ja Noarootsi poolsaare jäänukjärvede ja roostike linnuliike ning poollooduslikke kooslusi (rannaniidud).

3.1.3 Kaardid

Üldtunnustatud andmetel tõuseb maapind Loode-Eestis isegi kuni 3 mm/aastas. Seega olid paljud praegused poolsaared alles paar sajandit tagasi saared. Lääne maakonna arhitekt T. Padu rekonstrueeritud kaardilt (**joon.3**), mis kujutab mh. võimaliku rannajoone asukohta ca 1000 aastat tagasi, hoomame, et *Sutlepa küla* ja *Noarootsi saare* vahele jääb veel hulgaliselt saari ja laide, millest suuremad on keskaegsed *Hara*, *Piiskopi*, *Holmi* ja *Lyckholmi* saared. *Sutlepa sisemerel* olid seega tõelise mere mõõtmed, olles samas vägagi sobivaks kohaks külade ja sadamakohtade rajamiseks. Nagu eespool juba mainitud, võib oletada, et üks varasemaid rootslaste asualasid

tekkis just siia. Rahvapärimuses räägitakse tänapäevani, kuidas Vene tsaar Peeter I oma laevastiku fregatid rootslaste eest päästis, varjudes *Lyckholmi* ja mandri vahelisse väina. Seega võib oletada, et Sutlepa meri oli veel 18. sajandi lõpul kergesti laevatatav. Ka Liivimaa vanadel kaartidel on Sutlepa meri selgesti näha²⁵. Samas on väga palju just varasemaid kaarte, kus Noarootsi on selgelt poolsaar (nimetatud kui *Nuckö, Nukö*), mis on seletatav ehk saarestiku redutseerimisega ühtseks maapinnaks. Nii 1673-1686.aa., 1711-1750.aa. kui ka 1756.a. välja antud kaartidel on selgelt eristatud nii Noarootsi saar (*Nackcon I, Nackoon*) kui ka Noarootsi küla (?) (*Nukö*), mis on paigutatud umbes praeguse Riguldi kohale (**joon.4**). Samas suhteliselt tõepärane kaart pärast 1742. aastat näitab Noarootsit (*Nöcko*) saarena, paigutades mandrile kohanimed Sutlepa (*Sualepk*) ja Spithami (*Spithamerh*) (**joon.5**).

1798.a. nn. Mellini atlasel (**joon.6**) on päris täpselt kajastatud rannajoon lahtede ja madalikega, samuti on selgelt loetav rannaäärne lagemaa ja kaugemal asetsev metsamassiiv. Nagu näha, koosneb Noarootsi mitmest väiksemast saarest, mille vahel paikneb juba soostuma hakkav madalik. Erilise hoolega on kaardile kantud väiksemad ja suuremad külad, sakraalehitised, mõisad, vesiveskid ja kordonid.

1844.a. nn. Schmidti atlas (**joon.7**) on juba väga täpne, näidates eraldi saartena peale Noarootsi (*Nuckoe*) ja väiksemate laidude veel kolm suuremat: Hara (*Harja*), Vööla (*Bisholm*) ja Ramsholmi (*I. Ramsholm*). Küla maa-ala on piiritletud ringiga, mille sees on täppidena majapidamiste arv. Omaette märgistusega on rüütli- ja karjamõisad, samuti kabelid ja kordonid.

Väga täpne kaart on ka 1900. aasta Vene armee topograafiline kaart (**joon.8**), mis on eelmisest võrreldamatult täiuslikum. Siit näeme, kuidas meri on kunagisest väinast taganenud, jättes alles rea rannajärvi ja soostunud alasid; detailselt on loetavad kõik kõlvikud – põllumaad, karja- ja

²⁵ Kalender 2002. Liivimaa kaardid 16. - 18. sajand. Vanu Liivimaa kaarte Eesti Rahvusraamatukogu kaardikogust. Koostanud: Margit Tohver. Tallinn, 2001.

heinamaad, metsad ja võsad, sood ja järved, jõed, ojad, kraavid ja teed. Väga asjalikult on kaardile kantud ka asustus – külade juurde on märgitud perede arv.

1936. aasta Eesti sõjaväe topograafiline kaart (**joon.9**) on õigupoolest viimane täpsem kaart, millele saab antud piirkonna uurimistöös toetuda. Eriti hästi on siin välja toodud ja klassifitseeritud teedevõrk, kõlvikud ja metsaalad, talukohad (osaliselt talunimedega) ning elumajad. Sellelgi kaardil on hästi näha jäänukjärved (*Kudani jv, Karjatsi, Sutlepa* ja *Möldri meri*) või lahesopid (*Tagalaht, Väike meri* jt) kunagisest väinast, mis eraldas mandrit ja Noarootsi saart. Enne sõda nimetati seda avarat välja naljatamisi "Atlandi ookeaniks", ilmselt seal puhuva alalise tugeva tuule tõttu (**foto 1**). Uurimistööl on toetunud suures osas ka Regio 2001.a. välja antud maanteede atlasele (**joon.2**); mh. on külade nimekujud järgmistes peatükkides võetud sellelt kaardilt.

3.2 Asustuse ajalooline ülevaade

3.2.1 Rahvaarv kuni 20. sajandini

Enamik Noarootsi eestirootslasi sattus Rootsi võimu alla Liivi sõja ajal (1558-1583). Sõdade käigus laastati peaaegu kõiki rootslaste asuallasid; veel 1591.a. olid Noarootsis tühjad 49,3% ja Eylandis 50,4% taludest²⁶. Eestirootslaste privileege, mida sai juba eespool mainitud – nad ei olnud sarnaselt eesti talupoegadega pärisorjaseisuses – ja elujärje parandamist lubasid kõik Rootsi kuningad; 2. septembrist 1600. aastast määrati kuningas Karl IX kaitsekirjaga Noarootsi, Osmussaare ja Eylandi talupoegade naturaalkaupades makstavad andamid, heintest ja õlgedest või ja kanamunadeni, kusjuures eraldi on märgitud, et Osmussaare talupojad peavad osa maksudest tasuma kaladega²⁷. Järgmised kuningad pidasid

²⁶ Piirimäe, Helmut. *Eestimaa rootslaste ajaloost*. – Rootslased Eestis aastani 1944. Näituse kataloog. Uppsala, 1991, lk. 13.

²⁷ Blees, Jakob, sid. 11 o.f.

otstarbekaks oma maavaldusi Eestis tükeldada ning läänihärradele müüa. Sedaviisi omandas näiteks leitnant Robert von Woldeck 1604. aastal *Riguldi, Höbringi, Pai* ja *Ölbiku* külad; rittmeister Engelbrecht von Tiesenhuse 1605. aastal *Rooslepa* küla ja krahv J. Fr. Von Mansfeldt *Aulepa* küla, mille ta 1606. aastal Göran Pattkulli lesknaisele edasi müüs. Sarnaselt eelmistega omandasid Kristian Ahlfeldt *Pürksi* küla ning lipnik Magnus Brummer *Einby* küla. Ülejäänud Noarootsi ja Sutlepa külad, samuti Spithami ja Osmussaar kuulusid Haapsalu piiskopilinnuse juurde. 1620. aastal omandas need külad, mis varem Haapsalu linnuse alla kuulusid, Rootsi kuulus väejuht Jakob de la Gardie²⁸.

Uued omanikud nõudsid aga sõjakulude ja laia eluviisi katteks üha rohkem makse, mistõttu rootsi soost talupojad olid sunnitud ette võtma pikki reise Rootsi kuninga jutule. Nende kaebusi võeti kõrgemal pool kuulda: 1650. aastal andis kuninganna Kristina *Eylandi, Sutlepa ja Riguldi* talupoegade kaitseks välja uue määruse, kus olid täpselt määratletud kõik maksud, mida mõisnik talupoegadelt nõuda võis. Määrava tähendusega Eestimaa rootsi talupoegade jaoks oli Karl XI resolutsioon 30. septembrist 1685, millega Noarootsi ja Eylandi talupojad vabadeks inimesteks kuulutati. Tegelikult oli siiski teine; maksukoormis muutus eestlastest talupoegadega peaaegu võrdseks, jäi vaid privileeg oma kodust lahkuda ning mujale elama asuda.

Kindlaid andmeid rootslaste arvu kohta enne 20. sajandit teada ei ole; hinnangulistel andmetel võis 16. sajandi keskel olla Eestis ca 1 000 rootsi majapidamist; lisades sellele ka linnades elanud rootslased, võiks nende koguarvuks lugeda suures piiris 5 000–7 000 hinge. Eesti tolleaegne rahvastik küündis 250 000–300 000 inimeseni, seega oli rootslaste osakaal ca 2–3%²⁹.

Vaatamata pidevalt kestvale sõjategevusele ja rasketele maksukoormistele kasvas eestirootslaste arv Noarootsi aladel

²⁸ Samas, sid. 15 o.f.

²⁹ Sarv, Ain. *Eestirootslased*. – Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk. 149.

Rootsi ajal (1561–1721) jõudsalt ning saavutas tõenäoliselt 17. sajandi lõpuks oma maksimumi. Kui palju rootslasi võis sel ajal terves Noarootsi kihelkonnas elada, selle kohta ei anna ajaloolised allikad mingeid teateid – hinnanguliselt võis nende arv küündida 3 000–4 000-ni.

Rootslaste laastavad sõjad venelaste vastu ning järjestikused viljaikaldused põhjustasid 1695–1697 aastatel suure näljaaja, millest ei jäänud puutumata ka rootsi kihelkonnad. Kui terves Eestis suri nälga u. 20 % (70 000 – 75 000) elanikkonnast, siis Noarootsi kirikuraamatute andmeil suri 1696.a. – 100 inimest, 1697.a. – 557 inimest. Kohe pärast seda maad laastanud suur katkulaine viis Noarootsi kihelkonnast endaga kirikuraamatu andmeil 1251 elu, 1712. a. revisjoni järgi aga isegi 1259, see moodustas u. 65 % elanikkonnast³⁰. Teistel andmetel suri 1710. aastal Noarootsi kihelkonnas 1291 inimest, kihelkonnas oli ellujäänuid 683, kogu maakonnas aga vaevalt paartuhat hinge, kusjuures osades külades nagu näiteks *Höbringi* ja *Vanaküla*, jäi ellu vaid 1 laps³¹.

Kui Eestimaa kubermang 1721.a. täies ulatuses venelaste võimu alla läks, vaatas tsaar Peeter I käsul kokku kutsutud restitutsioonikomisjon mh. ka Noarootsi rootslaste iidseid priiusekirjad uuesti läbi. Otsus kõlas: rootslastele jätta nende õigused ja vabadus. Ometi muutus just nendel aegadel eestirootslaste olukord mõisnike omavoli all väljakannatamatult raskeks. Kuna rootslased ei olnud sunnismaised, võtsid paljud neist vastu raske otsuse kodukoht maha jätta ning rännata paremaid elutingimusi otsima. Aastatel 1811–1834 põgenesid paljud rootsi talupojad, iseäranis noored mehed, Noarootsist ja Eylandist raske elu tõttu ja Vene armeesse värbamise hirmus Rootsi, peamiselt *Roslageni* kanti, kus nende järeltulijaid siiani elab³². Märgitagu siia, et

³⁰ Piirimäe, Helmut, lk. 14.

³¹ Blees, Jakob, sid. 18 o.f.

³² David Papp. *Eesti talurahva põgenemine Rootsi 18.–19. saj.* – Eesti ja Rootsi. Estland och Sverige. Artiklite kogumik. Koostanud Anne-Marie Dahlberg ja Toomas Tamla. Tallinn: Huma, 1993, lk. 104–105.

kroonukohustus oli sellal pea eluaegne – 25 aastat ning vähenes alles 18. saj. lõpuaastateks 10-le aastale.

Kõik kuni 19. sajandi ametlikud rahvaloendused annavad ülevaate terve Eesti rootsikeelsest elanikkonnast, jättes selle maakondade lõikes lahti kirjutamata. 1881. aasta rahvaloendusel registreeriti 5548 rootsikeelset inimest; 1897. aasta loenduse järgi oli neid 6083 (sh 110 Rootsi kodanikku).

3.2.2 Rahvaarv 20. sajandil ³³

Uue Eesti Vabariigi esimesel **1922.** aasta rahvaloendusel oli Eestis **7850** rootslast (0,7 %) rahvastikust, neist 284 inimesel oli Rootsi kodakondsus.

1934. aasta rahvaloendus seevastu annab eestirootslaste arvu juba maakondade ja valdade kaupa. Eestis elas **1934.a. 7641** rootslast, s.o. 0,68 % rahvastikust, moodustades peale venelaste ja sakslaste arvukuselt kolmanda vähemusrahvuse. *Riguldi vallas* (koos *Osmussaarega*) oli 1582 rootslast ja 63 eestlast, *Paslepa vallas* 735 rootslast ning 896 eestlast (seal olid eestlased ülekaalus) ning *Sutlepa vallas* 380 rootslast ja 712 eestlast (seal oli eestlasi peaaegu kaks korda rohkem). Kõigi kolme valla peale kokku elas muust rahvusest elanikke 20. *Osmussaarel* elas 119 rootslast ja ainult 6 eestlast, kes hooldasid peamiselt tuletorni ja olid piirivalve teenistuses, moodustades sellega antud piirkonnas suurima protsendiga rootslaste kogukonna. Kokku asus seega endise Noarootsi valla piirides 4388 inimest, kellest **2697** rootslast.

1941.a. elas Eestis **6487** rootslast. On teada, et sakslaste taganemisega 1943.a. saabusid Noarootsi osalt juba tühje talusid taasasustama tollases Leningradi oblastis elanud eestlased, ingerlased ja venelased; samuti saabusid uusasukad Pihkva oblastist ja mujalt Peipsi-taguselt Venemaalt. 1944. aastal lahkusid viimased rootslased oma esiisade kunagisele kodumaale.

³³ Kõik selles ja järgmises paragrahvis toodud faktid rahvaarvu dünaamikast pärinevad raamatust: Eesti rahvaste raamat: rahvusvähemused, - rühmad ja -killud. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999, lk. 68 - 70, 149 - 150.

Pärast sõda avaldatud rahvaloendused on suhteliselt lünklikud ning osa neist kuulutati salajasteks. Enamuses on rootslaste arv liidetud näitajale "muud rahvused". Siiski on raamatus ära toodud veel mõned arvud: **1970.a.** on rootslasi **435**, neist linnas 242 ja maal 193; **1979.a.** on see arv **254**, vastavalt 117 ja 137 ning **1989.a.** **297**, kusjuures linnas elavaid rootslasi on 168 ning maal olevaid 129. 1989.a. moodustasid rootslased Eestis arvukuselt 26. rahvusrühma.

1994.a. oli kogu Noarootsi vallas **387** majapidamist ja **904** elanikku.

2000. aasta 1. jaanuari seisuga elab Noarootsi vallas alaliselt **895** inimest, s.o. **5** korda vähem kui enne sõda. Koos ajutiste elanikega (Pürksi kooliõpilased) on neid kokku **1003**. Kõige arvukamalt on elanikke Pürksis (260) ja Sutlepas (129), teistes külades kõigub rahvaarv 5 inimesest Spithamis 62 inimeseni Paslepas.

3.3 Asustuse struktuur

3.3.1 Esimesed külad

1391. aastal märgitakse esimest korda eestirootslaste asulade kolme suurema piirkonna hulgas nimesid *Noarootsi* (*Nuckö, Nucke*) ja *Eyland* (*Egeland*). Viimane nimetus on praeguseks välja surnud. Peale ülalmainitud Noarootsi ja Eylandi on vanimate kohanimedena ürikutes mainitud *Osmussaart* 1250.a., *Salajõe* küla 1397.a.; *Sutlepa* küla 1507.a.; *Spithami* ja *Metsaküla* 1514.a.; *Rootsi-Soosalu* küla ja *Nõmmküla* 1520.a. ning enamikke teisi alates 1540.a.³⁴. Enam-vähem kõik asumid, mis tänapäevani säilinud, olid juba keskajal välja kujunenud. Päril uusi on juurde tekkinud vaid mõni.

Üks vanematest asulakohtadest võis paikneda 1300 aasta paiku *Sutlepa* ranniku lähedal kõrgendikul, kus asus ka regiooni vanim puukabel ning selle vastaskaldal, Noarootsi

³⁴ Johansen, Paul, s. 244.

poolsaarel (tollal saarel) *Püha Katariina* kiriku (*Nuckö S:t Katharina-kyrkan*) ümbruses (**joon.3**). Kaugematesse, hõredamalt asustatud lagedatele rannikualadele rajati väiksemad kabelid. Nende olemasolust annavad tunnistust ajahambale vastu pidanud kohanimed nagu *Kappolggjarda (Kabeliaed) Spithamis*. Ka Rooslepa võib olla väga vana asulakoht oma soodsa asendi poolest väikese rannajärve kaldal luidete varjus, mis kaitsesid otseste meretuulte eest (**joon.10**). Hüpoteesid esialgsetest asulakohtadest vajavad siiski veel kinnitusi ning toetust arheoloogilistelt ja topograafilistelt uuringutelt.

3.3.2 Mõisad ja kirikukülad

Etümoloogiliselt on sõna 'mõis' väga vana, tähendades külapõldudest lahus olevat maalappi, mida hariti. Seejärel maavaldust üldse, viidates küllalt suurele konkreetsete majandussuhetega territooriumile. Mõiste oli kasutusel juba enne 13. sajandi vallutusperioodi³⁵, seda siiski mitte tollal veel peaaegu inimtühjas Loode-Eestis. Olgugi, et mujal Eestis oli keskajaks mõisasid tekkinud rohkesti, puudusid need enne 1561.a. rootslaste aladel täiesti³⁶. Alles ajast, mil Eesti läks Rootsi võimu alla, algas ka Noarootsi aladel maade jagamine läänidena nii sõjasulastele kui aadlile.

Seoses maade läänistamise ja mõisastamisega, mis ei kulgenud talupoegade poolt sugugi rahumeelselt, toimusid muutused väljakujunenud külastruktuurides. Osa külasid jagati ümber, osa "kolis" koos kõigi majapidamisega teise kohta. Paljud talupojad hõivati alaliselt mõisa majapidamisse. Ühe sajandi jooksul kattus Noarootsi mõisate võrguga, kuhu kuulus 10 mõisa; osa neist karja-, osa kirikumõisad. Ka pühakojad, mida Noarootsi kihelkonnas oli 4, moodustasid omaette struktuuri. Hiljem tekkis hulgaliselt palvemajasid ning kõiki struktuure ühendav teedevõrk.

³⁵ Maiste, Juhan. *Eestimaa mõisad*. Tallinn: Kunst, 1996, lk. 11.

³⁶ Holst, Juta. *Riguldi mõisast ja tema maadest moodustatud asundusküladest*. – Läänemaa Muuseumi toimetised, III, 1999, lk. 72.

3.4 Külade struktuurid

3.4.1 Külatüübid

On teada, et oma suuruse, üldkuju ja planeeringu põhitunnuste järgi ei erinenud eestirootslaste külad eestlaste omadest nii nagu näiteks venelaste külad Peipsi järve ja Narva jõe äärsetel aladel. Milline võis olla Noarootsi aladel algne külakuju, ei ole teada. Võime vaid oletada, et Kirde-Euroopas üldiselt ja Läänemere ümbruses paiknevatel aladel olid välja kujunenud sarnastes kliimaatilistes ja geograafilistes tingimustes püsivad külastruktuurid. Uuringud on näidanud, et ka Lõuna-Soome ja Ida-Rootsi põllumajanduslikult enamarenenud piirkondades olid levinud Lääne-Eestiga sarnased külatüübid³⁷.

Varasemate kui 13. sajandi Noarootsi külade suuruse, välise ilme, talude paigutuse ja planeeringu kohta puuduvad kindlad andmed. Oma uurimuses Eesti ja vana-Liivimaa elu-olust saavad uurijad toetuda vaid *Henriku Liivimaa kroonikale*, mis on vanim kirjeldus asustusolukorrast nendel aladel. Henrik teeb terminoloogilist vahet küladel - *villa*- ning üksiktaludel - *villula*³⁸. Autor kiidab Eesti suuri külasid, eriti maa põhjaosas, pidades silmas tõenäoliselt nn. sumbkülasid, mis sellele maaosale on hiljemgi iseloomulikud. Seevastu sooservi, ranna-, jõe- või järvekaldaid ilmestasid nn. ridakülad, mis ka suures osas Noarootsi aladel on levinud. G. Ränk viitab ka Prof. J. G. Granö seisukohale, et "...ridaküla on just meie kõige ürgsem külakuju."³⁹ Tundub, et just need kaks külatüüpi esinevadki Noarootsis kõrvuti.

Külatüüpide spetsiifilisust on oma uuringutes hästi välja toonud etnograafid G. Troska ja N. Šlögina. Vastavalt kaartidele (**joon.12 ja 13**) on vaatamata suurele mõõtkavale

³⁷ Troska, Gea. Eesti külad XIX sajandil. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk. 44.

³⁸ Ränk, Gustav. *Eesti küla, talu ja mõis. Iseloomustusi, hinnanguid ja ümberhinnanguid*. 1973. - Müüt ja tegelikkus. Tartu: Ilmamaa, 2000, lk. 286-293.

³⁹ Samas, lk. 288.

fikseeritav, et Noarootsi aladel on täheldatud nii tiheda sumbküla, ridaküla kui hajakülade paiknemist. Üldlevinud käsitluse kohaselt asuvad **sumbkülas** taluõued ja hooned kobaras üksteise kõrval. Sumbkülade suurus oli väga varieeruv, on eristatavad tihedad ja hõredad sumbkülad. **Tihedate sumbkülade** (nt. *Rooslepa, Suur-Nõmmküla, Sutlepa, Kudani*) hulka kuuluvad korrapäratu, sageli harulise kobarana paiknenud taludest koosnevad külad, õuede vahel hargnev teedevõrk võis puududa ning peatee kulges küla kõrvalt, suuremates külades keskelt loogeldes läbi. **Hõre sumbküla** (nt. *Väike-Nõmmküla, Pürksi*) on tunduvalt harvemini asutatud taludega, kuid erinevalt hajaküladest koondusid taluõued siiski mingi märgatava kompaktse küla piiridesse.

Vastupidiselt sumbkülale on ridajates külades – **ridakülas** (nt. *Tuksi, Hara*) tihedamalt ja **ahelkülas** (nt. *Vööla*) veidi hõredamalt õued ühtsel külaalal kõrvuti piki looduslikku (põlluäär, jõgi, järv, mererand) või tehisklikku (maantee, tänav) joont. Ridakülas paiknesid õued enamasti päris tihedasti üksteise kõrval, moodustades kompaktse, kõlvikutest eralduva külaala. Kõige parem näide tüüpilisest ridakülast on *Hara* küla, mille hooned koos külatänavaga 1994. a. geodeetiliselt üles on mõõdetud (**joon. 11**). Ahelküla kõige iseloomustavamaks jooneks on ühtse külaala puudumine, õued asusid üksteisest mõnevõrra kaugemal. Selliselt kujunenud külasid on Lääne-Eestis suhteliselt harvalt.

Kahel pool teed paiknevate õuedega ridakülasid on sageli ka **tänavküladeks** nimetatud, kuid samas erinevad nad tunduvalt klassikalistest vene või saksa tänavküladest, mille peamine kujunduslik element on tee. Samas võib siiski parema eristamise huvides tinglikult nimetada *Spithamit* ja *Pasleppa* tänavküladeks.

Kaardil 13 on *Einby* ja *Riguldi*, ka *Rooslepa* külad märgitud **tuumikkülaks**, mis on ridaja tuumiku, kuid hulga hajali taluõuedega küla. Seoses mõisastamisega lõhuti vanad külastruktuurid ning asustati uusi alasid. Kui vähemalt osa vanast tihedast küllast püsima jäi, kuid uued hajali õued juurde tulid, tekkisidki tuumikkülad.

Hajaküladele on samuti iseloomulik taluõuede korrapäratu asend, kuid erinevalt teistest külatüüpidest ei moodustanud õued koos neid ümbritsevate aiamaadega ühtset külaala, vaid paiknesid laiali põldude vahel ning metsaservadel. Kui sumbküla tekke aluseks oli sageli näiteks ühise veeallika olemasolu, siis **hajatalud**, mille eelkäijaks keskajal olid sageli nn. üksjalatalud, võisid paikneda küladest eemal metsas, koplis või rannikualadel, kuhu talu endale isikliku kaevu rajas. G. Ränk on viidanud külakaevude levikule kivise aluspõhjaga Lääne-Eestis ning saartel, kus kaevude tegemine oli üldiselt raskem kui mujal, ning nende osale külade kujunemisloos⁴⁰.

Mõisaaja lõppedes 1920.aa. intensiivistus hajaasustus tugevalt – terves Eestis rajati võõrandatud mõisamaadele üle 56 000 asundustalu (s.h. 2000 uudismaatalu). Kuna need eraldati terviklike kruntidena, asustati peagi endised suured mõisapõllud hajali taludega, mistõttu kujuneski laialdane hajatalude võrk. Tüüpilised hajakülad Noarootsis on näiteks *Ölbiku* ja *Roosta*, aga ka *Luks* küla. Nii sumb- kui ridakülas esines hajatalusid, peamiselt metsavahi kohti (nt. eelnevalt juba mainitud *Kivimäe* talu *Vanakülas*). Hiljem asustatud alade ning hajakülade tekke vahel on täheldatud seost⁴¹; eraldi rajatud talule ei olnud enam keeruline uute ehitatud teede abil juurde pääseda.

Noarootsi vallas paiknevad viis suurt **asundust**, mis hiljem küla nime omandanud – Paslepa, Nõmmküla ja Vööla asundused ning Söderby ja Norrby küla, mis oma tekkelt on mõisamaadest jagatud asunduskülad. Asuniketalusid oli aga terves vallas hajataludena rohkesti.

⁴⁰ Ränk, Gustav. *Eesti küla veevarustusest ja kaevutüüpidest*. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XI. Tartu: 1937, lk. 115–119.

⁴¹ Troska, Gea. *Külad ja külaelu*. – Eesti Rahvakultuur. Koostanud A. Viires ja E. Vunder. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1998, lk. 247–265.

3.4.2 Külatänavad

Noarootsi valla rida- ja tänavküladele on iseloomulik üks peatänav (*bygatna*), mis viis läbi küla. Sellel võis olla ka kõrvalharusid, talutänavaid (*gatna*). Tänav ääres paiknesid reas taluõued (*gård*). Taluõuede vahel looklevaid külatänavaid, mis moodustasid omapäraseid labürinte, on kõige paremini märgatavad sumbkülades. Tänavate ristumiskohtades moodustus sageli vaba kujuga väljak e. külavainu (*torget*). Tänavad olid tavaliselt sillutamata, kruusased, ning võisid kevadeti muutuda üsna poriseks. Külatänav oli sageli ääristatud madala põllukividest aiaga; selline komme tekkis tõenäoliselt seoses mõisa poolt pealesunnitud kivikoristustöödega. Vanal arhiivifotol *Suur-Nõmmküla külavainust* (**foto 2**) hoomame, et põllukivi kasutati sealkandis aedadeks väga rohkesti.

Selgesti on näha endine külatänav, mida enam ei kasutata, näiteks *Paslepa* külas (**foto 3**). Osaliselt on see võsastunud ning kasutusele on võetud uued teed, kuid kiviaed on alles. On teada, et *Osmussaarel* asuvas ainsas külas oli 3 tänavat: peatänav, paralleeltänav ning põiktänav. Kõik talud asusid nende ääres.

3.4.3 Külade suurus

Külade suurus on juba keskajal märgitud adramaadena ja taluperekondadena, sageli on üles märgitud ka perekondlik koosseis. Arhiiviandmetel on külade suurus olnud väga varieeruv - alates *Ölbiku* ½ ja *Paia* 1 adramaast (peresid mainitud vastavalt 4 ja 7) kuni *Sutlepa* 12 ja *Paslepa* 15 adramaani (peresid 34 ja 46). Uurimused näitavad, et eestirootslaste külad ei olnud sugugi väiksemad kui eestlaste külad; küll aga esines siin keskmisest enam hajaasustust⁴².

Omapärane on see, et hilisemad andmed näitavad väljakujunenud suuruse visa püsivust, seda mitmeid kordi möllanud katku ning rohkete sõdade kiuste, mis terveid külasid

⁴² Troska, Gea. Eesti külad XIX sajandil. Tallinn: Eesti Raamat, 1987, lk. 63.

tühjendas. Nii on 1900.a. kaardilt loetav pere arv külade kaupa vähe erinev nt. 1565.a. taluperede arvust peale mõnede erandite. Seda tõenäoliselt tänu sellele, et 19. sajandi teisest poolest hakati hajatalusid ja saunikute ja popside majapidamisi arvestama lähedalolevate külade koosseisu. Antud aladel viimaseid küll eriti ei esinenud.

3.4.4 Külasarased

Külasaras hõlmas kõiki külaelanike majanduslikuks tegevuseks vajalikke kõlvikuid. Ka saraste kujunemise kohta on Noarootsi vallas vähe andmeid, kuna pärast Teist Maailmasõda muutus totaalselt mitte ainult kogu valla rahvastik, vaid just majandamise viis. Kõige tähtsamad on muidugi põlis põllud, mille ääres küla paiknes. Nende lähemas ümbruses olid karjamaad ja heinamaad, kaugemal metsad. Nende jälgimine looduses on tänaseks suhteliselt võimatu, seda eeskätt tänu laialdastele maaparandustöödele ja võsastumisele. Metsa tohtu pealekasv ja soode kuivatamine on teisendanud elukeskkonda sageli tundmatuseni. Tõenäoliselt ei asetsenud kõik külasarased asula ligiduses, vaid osa neist paiknes ka kaugemal. Võimalik, et seesuguseid kõlvikuid kasutati algselt mitme küla peale ühiselt⁴³. Hiljem jagati needki talude vahel.

Paul Johanseni järgi olid Eestis kõige vanemad korrapäratud lapipõllud, neile järgnesid saksa eeskujul 15.-16. sajandil tekkinud tõstandpõllud ja seejärel 17. sajandil rootsi *solskifte* (*sol* - 'päike' + *skifte* - 'põllutükk', s.o. põlluribade järjestamine päikese järgi) eeskujul pikad nõõrimaad⁴⁴. Selline järjekord ei pruugi olla andmete vähesuse tõttu lõpuni tõestatud, kuna on teada, et nt. 19. sajandil tuli mõlemaid vorme ette läbisegi. Võib ainult oletada, kas eestirootsi asualadel oli *solskifte* levinud enne rootsi aega või kasutasid Eesti läänerannikule elama asunud rootsi talupojad eestlastele omaseid põllujaotussüsteeme.

⁴³ Troska, Gea. *Külad ja külaelu*, lk. 255.

⁴⁴ Johansen, Paul. *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter: ein Beitrag zur estnischen Kulturgeschichte*. Dorpat, 1925, s. 73-76.

19. sajandi esimesel poolel, mil mõisate majandustegevus hoogustus ning põldude süsteem parema tootlikuse huvides ümber korraldati, muudeti paljudes külades taludevaheliste põldude ja heinamaade jaotusi. Saraste piirid aeti sirgemateks, ribad mõõdeti täpselt ühelaiused või pindalalt enam-vähem võrdseteks. Ka alustati talude ümberkruntimist. Kruntimisega püüti iga talu põllumaad, mis enne paiknesid laiali, koos taluõuega ühte kogumisse koondada. Kuna maastik oli väga vaheldusrikas, ei õnnestunud see iga talundi puhul. Samuti muutusid paljud sumb- ja ridakülad sedaviisi hajaküladeks. Noarootsi valla aladel on vanad külad õnneks säilinud suhteliselt kompaktsetena.

3.4.4 Kolhoosid

Nõukogude Liidu anneksioon, rootslaste lahkumine ning maa riigistamine 1940. aastal tõi Noarootsi vallas suuri muutusi. Talupidajate põgenemine Rootsi ja Teine maailmasõda jättis väga paljud põllu- ja heinamaad sööti ning võsastuma.

1949.a. 28. jaanuaril loodi endise Noarootsi valla kõige esimene kolhoos - "*Lenin*", mis hõlmas Tuksi ja Ölbiku külad. 29.03.1949 - 14.04.1949 moodustati vallas veel 20 kolhoosi. 1950.-1951.a. reorganiseeriti ühismajandid 12 kolhoosiks, millest enamik ühendati 1976.a. *V. I. Lenini nimeliseks kolhoosiks*, mis 1990.a. nimetati ümber *Noarootsi kolhoosiks*. Viimasega paralleelselt tegutsesid "*Haapsalu kalur*" ja "*Lääne kalur*"⁴⁵. Riigimetsasid haldab Läänemaa metsamajandi Riguldi metskond. Noarootsi kolhoosi keskuseks sai Pürksi, mis on ka ennesõjaaegse mahuga võrreldes kõige rohkem muutunud.

Tänaseks päevaks on talupidajate ennesõjaaegsed maad tagastatud ning enamjaolt ümber korraldatud. Väga palju on endisaegseid talusid kasutusel suvilatena.

⁴⁵ A. Sarv. Varjusurmast tõusnud. Från skuggornas värld - åter till livet. Tallinn: Huma, 1994, lk. 72.

3.5 Külad

Järgnevas peatükis on lähemalt kirjeldatud Noarootsi valla külasid, järgides Paul Johanseni lähenemist valla piirkondadeks jagamist. Meid huvitavates piirides on P. Johansen märkinud kolm eraldi käsitletavat ala: Eyland, nn. Silma ala ning Noarootsi. Eelkõige huvitab meid eelpool kirjeldatud külade struktuur ja arvuline koosseis läbi aegade.

3.5.1 Eyland ja selle külad

Eylandi (*Egelandi*) ehk Loode-Eesti mandriosa kohalik rootsi nimi oli tõenäoliselt *Ai-lånd/Ailånd*, mis riigirootsi keeles oleks olnud *Öland* ja tähendab 'Saaremaa'. Keeleteaduslikult ongi seda nime tõlgitsetud kui 'rannaäärne madal maa'⁴⁶. Geograafiliselt määratles see nimi lagedat rannikuala Sutlepast (*Sutlep*) Põõsaspea (*Spithamn*) neemeni lääne pool sisemaa metsamassiivi. Praeguseks ajaks on nimi kahjuks välja surnud.

Nime *Eyland* mainitakse esmakordselt 1391. aastal. 1449.a. on nimevorm *Elandt*, 1536.a. *Eylandth*, 1546.a. *Eylanth*, 1565 *Eyelandh*, 1685.a. *Egeland*.

Keskaegne vakuraamat jagab Eylandi kahte vakusesse⁴⁷ (s.t. haldus- ja maakasutusüksust): **1) Sutlepa vakus**, kuhu kuulusid: Spithami (*Spithamn*), Rooslepa (*Roslep*), Tuksi (*Bergsby*), Ölbiku (*Elbeck* e *Ölbäck*), Pai (*Pay*), Roosta (*Rosta*), Höbringi (*Höbring*), Prosta, Dirhami (*Tiirama*), Osmussaar (*Odensholm*), Metsküla (*Derskog*), Klaanemaa, Viluvere (*Willofer*), Rootsi-Soosalu, Aulepa (*Dirslet*), Sutlepa (*Sutlep*), Väike-Nõmmküla (*Kl. Nömküll*), ja **2) Salajõe vakus**, kuhu kuulusid: Riguldi (*Rickholz*), Suur-Nõmmküla (*Gr. Nömküll*), Niibi (*Niby*), Ingküla (*Inküll*), Salajõe (*Sallajöggi*), Luksi (*Luxby*), Vanaküla (*Gamlaby*) ning Hara (*Gross-Harja*). Neist küladest jäävad

⁴⁶ Lagman, Edvin. *Ortnamn och terrängord i estlands svenskbygd*. – En bok om Estlands svenskar 2. Stockholm: Kulturforeningen Svenska Odlingens Vänner, 1964, sid. 19.

⁴⁷ Johansen, Paul, s.236.

praeguse Noarootsi valla piiridest välja Rootsi-Soosalu, Ingküla, Niibi ja Salajõe, mida me siinkohal ei käsitle.

Odensholm. Osmussaar

Ajalooliselt Eylandi alla kuulunud Osmussaar (*Odensholm*, *Odinsholm*) on väike paekivine saar põhjapool *Spithamni* neeme. Saart mainitakse juba 1250. aastal kui *Hothensholm* Kuningas Valdemari Maaraamatus (*Kong Valdemars Jordebog*). Elanikud ise kutsusid oma saart *Backan* (rts 'küngas'); maismaaelanikud aga *Hålmen* (rts. *holm* 'laid'). Eestirootsi ametlik nimi oli *Odinsholm*. Etümoloogiliselt arvatakse saare nime esimese poole olevat kujunenud sõnadest *Odin* (ühe muistse legendi kohaselt olevat saarele maetud jumal Odin) või *Ohto* (*gen. Ohden*), mis kõlaliselt läheneb eestikeelsele *Otile* ehk 'karule', ning teise poole sõnast *holm*⁴⁸.

Enne Teist Maailmasõda oli saareelanikke 125, neist 119 rootslast, kes jagunesid 7 talu vahel: *Brus, Grejs, Nibonds, Marks, Erkas, Nigards, Stavas* (**joon.14, foto 4**). Noarootsi pastor Sven Danell kirjutab: "Külas oli seitse talu, aga nad kõik olid kaheks jagatud, nii et seal oli õieti neliteist varakat põlisrentnikku, lisaks mõned ilma maata perekonnad."⁴⁹ 1939.a. Riguldi valla II loendusjaoskonna maaüksuste nimestiku järgi on Osmussaarel mainitud 13 talundit ja 4 väikemajapidamist, lisaks tuletorni maatükk.

Praeguseks hetkeks on saare ainsad ehitised majakas ja selle juurde kuuluvad kõrvalhooned (**foto 5**). Endise Osmussaare Jeesuse kabelist on järel torni vare. Selle kõrvale on püstitatud väike puust kellatorn ning mälestusmärk saarerahvale (**foto 55**). Alalisi elanikke saarel ei ole.

Spithamn. Spithami

Eestirootslaste keeli *Spidam, Spitam*. P. Johanseni arvates asustati Spitham u. 1344.a. paiku, seega teise asustamislaine alguses, tehes suurepärase sadamakohana tee lahti teistele Eylandi põhjaosa küladele. On teada, et 1344.

⁴⁸ Lagman, Edvin, sid. 20.

⁴⁹ Danell, Sven. Kuldrannake. Tartu: Ilmamaa, 1999, lk. 54.

a. olevat rootsi talupojad siin talud päriseks ostnud⁵⁰. Mitmetest vanadest ürikutest on P. Johansen järeldanud, et enne rootslaste tulekut asus Spithami kohal Nõva eestlaste kalastuspaik⁵¹. Asula suuruseks 1565 on näidatud 3 adramaad 14 talupojaga. Ka 1900.a. kaardil on märgitud 14 majapidamist - seega on tegemist suhteliselt suure, tüübilt ridakülaga, mille ligiduses kõrgendikul 4 tuuleveskit. 1936.a. kaardil on Spitham kasvanud ligi 1 km pikkuseks tänavkülaks, mille konfiguratsioon järgib loodusliku paeklindi serva. Järele on jäänud 1 tuuleveski.

1934.- 1936.a. toimunud nimede eestistamise tulemusena sai küla nimeks Põõsaspea, sama nime kannab ka neem. 1939.a. maaüksuste nimestik annab sealse küla kohta 34 majapidamist, lisaks piirivalvekordoni. Nõukogude korra ajal rajati Spithamisse sõjaväelinnak, mis sisaldas nii piirivalvekordoni kui ka radarijaama ja raketibaasi. 1994. a. oli Spithami külas järgi 6 talukohta: *Anders, Jakas-Alexander, Peters-Anton, Seffers, Jakas-Moa ja Anders II*. Praegu elab Spithamis 5 alalist elanikku.

Derhamn. Dirhami

Eestirootslaste keeli *Derham*, mainitud 1565. a. kui *Digerhamp* (rts. *diger* - 'suur'). Dirhami oli esimene lüli Peeter I kindlustustest, mis läksid üle Aegna, Naissaare ja Rannamõisa Viimsi poolsaarele ja sealt Peterburini. Arvatavasti on see koht olnud juba väga ammu *Rooslepa* küla sadamaks, kuid sobimatu põllumaaks. Nõukogude ajal ehitati Dirhamisse sadamahooneid, kalatöötlemise tsehh ning mõned elamud. Praegu asub seal töötav jäävaba kaubasadam (**foto 6**). Dirhamis elab 25 elanikku.

Bergsby. Tuksi

Mainitud allikates alates 1540.a. Nimi tähendab otsetõlkes "küla mäe peal". Eestirootslased kasutasid ka

⁵⁰ Eesti Ajalugu. II köide. Eesti keskaeg. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts, 1937, lk. 63.

⁵¹ Johansen, Paul, s. 245.

nimekuju *Bärsbe*. 1900.a. kaardil on peale majapidamiste märgitud ka 3 tuulikut, 1936.a. kaardil on neid järgi 2. Selgesti on loetav ridaküla struktuur. Enne sõda oli 23 talukohta, samuti kool. Praegu on Tuksi Riguldi piirkonna keskus, kus asub spordikool, rahvamaja ja palvemaja. 1994.a. on inventeeritud 18 majapidamist: *Martens, Seffers, Peebu, Hinos, Suurepeedi, Marks, Tooma, Lil-Pet, Mats, Ambrus, Hendors, Tomas-Mats, Mats-Tio, Pet-Tantana, Pet-Mats, Lars, Norrberg* ja *Misjonäri maja*. Bergsbys elab 21 elanikku.

Roslep. Rooslepa.

Eestirootslaste seas oli tuntud ka nimi *Rullup*. Küla kohal võisid algselt, enne 1340. aastat elada eestlased, kes rootslaste siiasaabudes sügavamale sisemaale tõmbusid, mis arvatavasti sugugi ilma teravate võitlusteta ei kulgenud.

Nime esimene pool tulenebki arvatavasti eestikeelsest sõnast *roots* (=rootslane), teine pool sõnast '*lõpe*', '*lõpp*' või tõenäolisemalt '*lepa*', '*lepp*'. Nime on tõlgitsetud kui '*rootslaste piir*' või '*rootslaste küla tagamaal*'. Olgugi, et nimi on jäänud eestikeelne, võib Rooslepa sumbküla osutada väga vanaks, vanemaks kui *Spitham*, kus arvatakse olla paiknenud Rooslepa küla kalamajad.

1900.a. kaardilt näeme peale rohkete talukohtade (külas elas 24 peret) (**joon.15**) lõuna pool küla tihedasti koos olevaid 6 tuuleveskit; 1936.a. kaardilt on hoomatavad ka rannas paiknevad kalamajad.

1939.a. maaüksuste nimestiku järgi kuulus küla koosseisu 53 majapidamist, sh.nn."kalurikohti". 1994.a. on inventeeritud 16 talu, 4 uut krunti ning vallamaja. Praegu elab Rooslepas 36 inimest.

Ölbäck. Ölbiku.

Eestirootslaste keeles *Elbik*. Ölbikus asus Eesti Vabariigi ajal nii Riguldi vallavalitsus kui ka rahvamaja. Poolel teel Tuksi poole asub ka Rooslepa kabel; mis on nüüdseks osaliselt korrastatud (**foto 7**).

Nii 1900. a. kui ka 1936. a. kaartidelt võime fikseerida suhteliselt suure mõlemal pool Riguldi-Spithami maanteed asuva hajaküla, kus peale talukohtade paiknes veel sajandi alguses üks tuulik. 1994. aastal on inventeeritud 17 talukohta, sealhulgas 4 täiesti uut majapidamist, nn. kabeli-kõrtsi krunt ja vallamaja. Praegu elab Ölbiku (valla nimekirjas Elbiku) külas 31 inimest.

Rosta. Roosta.

1900.a. kaardil on märgitud 4 peret (kaardilt võib välja lugeda siiski mõnevõrra rohkem talusid). 1936.a kaardil on märgitud 6 peret ja lauavabrik, viimase lähedale metsa jääb *Krenküla* metsavaht. 1939.a. on kirja pandud 5 talukohta ja lausa 17 suvituskrunti. Tüüpilises väiksemapoolses hajakülas on praegu neli talukohta: *Grenkull* (metsavahi elumaja), *Tomas*, *Tomas-Alexander* ning *Greisas*. 1990.a. asutati Roostasse suur käämping.

Paj. Paia.

Küla on esmakordselt mainitud 1565 kui *Poyeby*. Väikese küla suuruseks oli 1 adramaa 7 talupojaga. Sajandi alguses on külas märgitud 4 peret, hilisemal kaardil asetsevad tüüpilise ridaküla talud Spithami-Riguldi maantee ning sellest hargneva raja kõrval. Samas on märgitud ka kaks tuuleveskit ning rannas kaks kalamaja. Paia on kokku kasvanud **Haversve** (Haversi) külaga, mainitud alles pärast 1700.a.; see aga sisuliselt omakorda Riguldi külaga.

1995.a. on Pai külas inventeeritud 2 talukohta: *Pai Kõrtsi* (*Paj Kroen*) ning *Nibons Juhans* (*Jonas-Nibon*). Administratiivselt kuuluvad need Riguldi küla alla.

Höbring. Höbringi.

Mainitud esmakordselt ca 1540 kui *Hobrinck*. Keskajal mainitud 12 talupoja (-perega) külast on 20. sajandi alguseks saanud 19 perega hõredalt paiknevate taludega ahelküla. Asumit läbis väike *Höbringi oja*, mis algas *Senderi* järvest. Külas oli 3 tuuleveskit.

1939.a. oli maakasutuse nimestikus juba 23 majapidamist, lisaks rahvamaja-alkkool, pritsumaja ja 2 tuuleveskit. 1995.a. on peale kooli, kaupluse ja endise kolhoosilauda inventeeritud 11 talukohta. 2000.a. oli külas 18 elanikku.

Rickul. Riguldi.

Riguldi, mis paikneb looduslikult väga sobivas kohas väheldases lahesopis samanimelise jõe suudmes, on mainitud esmakordselt 1540.a. paiku kui 6 adramaaga küla nimega *Ryckholt*, mis tole aja kohta tähendas väga suurt asundust. Põllumaad haris 21 peret ja 1 üksjalg (s.o. keskaegne väiketalupeidaja, kelle põllud asusid tavaliselt väheviljakatel maadel). 1565 on nimekujuks antud *Richwlth*, *Richulth*, *Rykolt quarn*, 1613 *Richolt*, 1627 *Rykold*, 1798 *Rikul*. Arvestades küla vana rootsi algupära, on küllaltki tõenäoline seostada küla nime rootsi sõnaga '*hult*', mis tõlkes tähendab '*salu, metsatukk*'. Taolisi kohanimesid leidub Johanseni järgi nii Skånes, Smålandis kui ka Götamaal (*Ryckhult*, *Rycketofta*). Küla nime on seevastu sakslased tõlgendanud kui "rikas puude poolest" (*reich (an) Holz*) või "metsatukk väikesel künkal".

On arvatud, et koos Riguldi rüütlimõisa tekkega 1604.a. paiku võõrandati suur osa sellel alal elavate talupoegade haritud maast. Äraaetud eestirootsi talupojad pidid taanduma ida poole, peamiselt Höbringisse ja Vanakülla (*Gamlaby*, vt. tagapool). Samas tekkis maade ümberjagamise tulemusena Riguldi ümbrusesse *Söderby* ehk Lõunaküla ning *Norrby* ehk Põhjaküla, mis paiknesid uuest mõisast vastavalt lõuna- või põhja pool. P. Johansen on tähelepanu pööranud ka 1860.a.a. pärit kaardil Riguldi jõe suudmes paiknevale kohanimele *Bī-ställe*, mis ilmselt märgib küla vanimat asukohta (*Bī=by* '*küla*' + *ställe* '*koht*')⁵². Enne kui Höbringi külla uus koolimaja ehitati, asus Riguldi mõisa tislerimajas kool.

Nn. Mellini atlasel 1798.a. on Riguldi küla (*Rikul*) ja mõisa (*Rikholtz*) vahel vesiveski. Tsaari-Venemaa sõjaväe topograafiliselt kaardilt 1900.a. on hästi näha, et vana Nõva

⁵² Johansen, Paul, s. 254.

(Spithami) maantee läbis mõisasüdame ning ühenduseks Vanakülaga kulges pargiserval külatee. Riguldi külaks nimetati tol ajal piirkonda Riguldi jõe suudmealast põhja ja ida pool, sinna on märgitud 4 peret. Peale talukohtade on kaardilt võimalik välja lugeda kolme tuuleveski olemasolu, kuid eelpool mainitud vesiveskit sellel enam ei kajastu.

Esimese Eesti Vabariigi ajal kasvas Riguldi, Norrby, Söderby ja Haversvi elanikkond tunduvalt, samuti täienes teedevõrk. Pärast nõukogudeaegse uue maantee valmimist on looduses endine tee siiski täiesti jälgitav. 1939.a. maaüksuste nimestikus on Riguldi külas 14 talukohta, Söderbys 24 ning Norrbys 12. 1995.a. on Norrbys loetletud 4 talu (*Dislansa, Jakas Herman, Andors ja Karjasa*) ja palvemaja ning Riguldis 1 uus ja 10 endist talukohta. Söderbys on loetletud 7 talu (*Skiimon, Nistyo, Källskon, Mickas, Saare, Tusti, Järve*) ja mootorveski. Praegu elab Riguldis 20 inimest.

Gamlaby. Vanaküla.

Vanaküla on mainitud 1624 ja 1678 kui *Gammelby*. Riguldi mõisa tekkides ning uude kohta (umbes 3 km kaugusele mõisasüdamest) ümber asudes jäeti külale sama nimi. Kas enne ümberasumist sellel kohal ka mõned talud eksisteerisid, ei ole teada. Kõik talud olid Riguldi mõisa renditalud, v.a. nn. mõisakoht *Körtsi (Gambes kro)*. Aja jooksul talud jagunesid, moodustades iseloomult ridaküla, nagu on näha ka 1936.a kaardilt. 1939.a. on maaüksuste nimekirjas 24 talukohta, neist kõige kaugem, *Kivimäe*, oli renditud metsavahile. Külas oli kaks tuulikut. 1995.a. on Vanakülas inventeeritud 11 talundit. Praegu elab Vanakülas 13 inimest.

Derskogen. Metsküla.

Mainitud 1514.a. kui *Jummelmark*; see vana nimi arvatakse tulenevat Nylandis Soomes olevast külanimest *Jomala*, kusjuures 'mark' (rts. 'maa(pind)', 'põld') olla vanemas eestirootsi keeles tähendanud metsa⁵³. Uuem nimi tuleneb üheselt sõnadest

⁵³ Lagman, Edvin, sid. 56.

diger - 'suur' ja *skog* - 'mets'. See kõrvaline soode ja metsa serval kõrgendikul paiknev küla on läbi aegade olnud küllalt suur - juba 1565.a on siin mainitud 10 peret, 1900.a. 19 peret. Selgesti on kaardilt loetavad 3 tuuleveskit. 1936.a. kaardilt võib loendada 17 talu, sama palju annab ka 1938.a. nimestik.

1996.a. inventeerimise käigus selgus, et eelpool mainitud taludest on kasutusel vaid 1, seegi suvilana, kogu ülejäänud hoonestus on hävinemas või juba kadunud. Nii näitab ka 2000.a. maanteede atlas. Talunimesid, nagu ka *Klaanemaa*, *Kiritse* ja *Valive* külades, seal määrata ei ole õnnestunud.

Kiritse.

Kiritse küla, mis asetseb vahetult Metsküla kõrval, on enne soode kuivendamist asetsenud täiesti omaette soosaarel (selgesti näha 1900.a. kaardilt). 1900.a. on märgitud elanikkonnaks 9 peret, 38 aastat hiljem oli talude arvuks 10. Praeguseks on vaid ühes taluõues elamu säilinud, kuid alalisi elanikke seal ei ole.

Valive.

Küla nimena on olnud kasutusel ka *Valipe*, *Valevo* või *Vallipää*. Ka see küla asetses kaugel Sendrisoo saarel ning oli tõenäoliselt eestlastega asustatud. 1900.a. asus seal 5 peret, 1939.a. oli 10 talukohta. Käesolevaks hetkeks on alles ainult küla nimi.

Lilla Derskogen. Klaanemaa.

1627.a. on antud nimekujuks *Lill-Digarskog*. Eestirootslased on kasutanud nimekuju *Lihl Derskon*. Küla ja selle nimi on ilmselt välja kasvanud Metskülast. Praegu ühtegi talu alles ei ole.

Vilivere.

1498.a. pandud kirja kui *Vylyver*. Nii nime kui asustuse poolest on Vilivere olnud eesti küla. Praegu elanikke ei ole.

Lukslagge. Luksi.

Luksi on suhteliselt hilise tekkega küla, mainitud esmakordselt 1790.a. Küla on nimetatud *Luksbī*, *Lucks*, *Lux* ja *Luxby*. Nime teine pool viitab kas rootsikeelsele sõnale *lag* - 'metsaveerg' või eestikeelsele sõnale 'lage'. Tegelikult asusidki ju siinsed vanad talukohad lagedal, rannavalliga ääristatud Hara lahe idakaldal. 1900.a. kaardil on siia märgitud 5 võrdlemisi hajali asetsevat peret, ühel neist on ka mere ääres asetsenud tuuleveski. Viimane on alles ka 1936.a. kaardil. Maaüksuste nimestikus 1939.a. oli Luksis 16 talu. Küla ja mere vahele jäi avar lage rand, mida kutsuti *Luksas stronde* - Luksi rand. Siin olid varem asetsenud mõisa lubjaahi, mõisapiiril aga Piirikõrts ja moonakate maja.

Nüüdisajal on Luksi külast säilinud ainult üks talukoht - *Mikase*.

Dirslätt. Aulepa.

1540.a. on seda 10 talukohaga küla nimetatud kui *Dyrschleven*. Aulepas paiknes karjamõis e. poolmõis, mille rajamisdaatumi kohta pole kindlaid andmeid. On teada, et keskajal paiknes Aulepa lähedal soos pelgupaik (*Karumägi*), sinna viiv pakktee on osaliselt säilinud. Aulepas on ka vana külakalmistu.

1900.a. kaardilt leiame kirja panduna 7 peret. Küla lähedal lagendikul asus lähestikku vähemalt 4 tuuleveskit, milledest 1936.a. oli järgi jäänud üksainus. 1939.a. maaüksuste nimestiku andmetel on Aulepa külas 9 päristalukohta ja 16 asundustalu, lisaks Sutlepa vallamaja. Praegu elab Aulepas 22 inimest.

Sutlep. Sutlepa.

Varasemates ürikutes on kasutatud järgmisi nimekujusid: 1507 *Sutlope*, *Szutloppe*, 1536 *Sutlep* ja 1564 *Suthlepp* etc. Nime esimese poole tähendusel on kaks versiooni: see tuleneb tüvest *sute* ehk *gen. pl.* sõnast 'susi' või tüvest *süte* ehk *gen. pl.* sõnast 'süsi'. Igal juhul ollakse arvamusel, et nimi on eestikeelne ning küla algne asustus, nagu ka Paslepa,

Aulepa ja võib-olla ka Rooslepa, pärineb eestlastelt⁵⁴. Samas on tähelepanuväärne, et kõik need külad on teistega võrreldes suhteliselt suured.

1565.a. märgitakse siin 34 peret, 1693.a. 42 majapidamist. Ka siin asetses väike karjamõis, mis praeguseks on hävinud peale mõnede kõrvalhoonete, millest enamik seisavad varemetes teine teiselpool uut maanteed. Ajalooürikutes on alates 1606.a. (ka 1625 ja 1790) märgitud veskit, 1790.a. on allikates mainitud *Fulviku kõrts* ja seal läheduses olnud 3 vabadikukohta⁵⁵.

1900.a. kaardilt loeme perede arvuks 40. Küla ja 17. sajandi algupoolel Sutlepa mere äärde püstitatud kabeli (viidud Eesti Vabaõhumuuseumisse) vahelisel künkal võime loetleda vähemalt 7 tuuleveskit, osa tuulikuid asetses külast kaugemal. *Ogerna* ojal, mis suubus Karjatsi merre, asus kuni eelmise sajandi alguseni *Möldri* talus töötav vesiveski. Esimese Eesti Vabariigi ajal peeti ühes eriti ettevõtlikus talus poodi ja meiereid. 1937.a. rajati külla kool (**foto 8**) ning baptisti koguduse palvemaja (**foto 9**).

1934.a. oli külas 57 talukohta. 1940. aastaks oli Sutlepa talude arvuks 28 ning elanikke 115. Pärast sõda ei jäänud sinna külla mitte ühtegi inimest. Praegu on Sutlepas elanikke 129, seda eeskätt tänu nõukogude ajal püstitatud kolmekorruselistele kolhoosielamutele (**foto 10**).

Persåker. Väike-Nõmmküla.

On teada, et just Väike-Nõmmkülas võtsid peale Põhjasõda vanad talukohad üle eestlased ja sellega oli küla juba 18. sajandi 2. poolest Sutlepa valla ainus päris-eesti küla⁵⁶. 1790. a. andmetel oli siin 10 talu ja 4 väikekohta; 1912 on märgitud 24 talu. Maaüksuste nimekirjas 1939.a. on märgitud 39

⁵⁴ Lagman, Edvin, sid. 50.

⁵⁵ Holst, Jutta. *Ajaloolisi andmeid uuritud küladest*. – R. Zobel, J. Holst. Aulepa, Väike-Nõmmküla ja Sutlepa külad ning Nõmmküla mõisa asundus Noarootsi (end. Sutlepa) vallas Läänemaal. Hoonestusajaloo uurimine ja talude arhitektuurne mõõdistamine. Kõide VII. Käsikiri. Tallinn, 1999, lk 14.

⁵⁶ Samas, lk. 10.

valdust ning palvemaja, mis tüüpilise kompaktse sumbkülana paiknesid kahe maantee vahel.

Nõukogude Liidu aegadel loodi Nõmmküla ligidusse raketibaas, millest on alles jäänud hulgaliselt sõjaväelise otstarbega ehitisi (**foto 11**). Praegu on Väike-Nõmmküla elanike arvuks 37.

Klottorp. Suur-Nõmmküla.

Aastast 1520 on erinevateks kirjapiltideks antud *Klotdorp*, *Klopdorp*, *Kluptorp*, *Kluttorp* etc. Enamikel kaartidel on pärast 18. sajandit kasutatud eestikeelse *Nõmmküla* nime erinevaid variante. Nõmmküla mõis rajati 17. sajandi lõpukümnenditel. Mõisa maade jagamisel 1920. aastatel loodud asundustalud moodustasid **Nõmmküla asunduse**, mida dokumentides ka *Rootsikülaks* nimetati.

1900.a. kaardil on Suur-Nõmmküla perede arvuks märgitud 25; kaardilt näeme, et tegu on klassikalise sumbkülagaga, millest mere poole paiknes palju tuulikuid. 1934.a. külas 46 majapidamist, olles sellega endise Sutlepa valla suurimaid. Praegu elab Suur-Nõmmkülas 18 inimest.

3.5.2 Silma ala külad

Paul Johansen on peale Eylandi ja Noarootsi eristanud ka nn. *Silma* ala⁵⁷, kusjuures Silmaks nimetab ta Noarootsi saare ja mandri vahelist väina (*Das Land an den Silmen*). Sõna ise ongi eestikeelne ning tähendab väikest mereväina (vrd. *veesilm*). Eestirootslased ise nimetasid *Silma Laie*. Enamik *Silma* maismaa poolset kaldal olevaid külasid jääb meid huvitavast piirkonnast välja; poolsaarel paiknevatest küladest mainib Johansen kolme: *Väike-Hara*, *Vööla* ja *Saare*; meie vaatlеме siin ka *Hara* küla. Nn. *Silma* alale jäävad külad kuulusid Eylandi alla.

⁵⁷ Johansen, Paul, s. 257.

Harga. Hara.

Johanseni järgi on esimene teade saare kohta aastast 1341, kui seda nimeti *Kerkenlayde* - 'Härjalaid'. On teada, et saarel peeti tõepoolest härgasid, selleks oli õigus *Taebila* ja *Wendeni* (Härja) küladel.

Ürikutes nimetati saarel asuvat asundust *Lutteke Herge* juba aastal 1422. Näib, et selleks ajaks oli saarel kaks küla: peamiselt eestlaste poolt asustatud *Härja* küla (*Stor-Harga*, praegune *Hara* küla) ning sellest lõuna poole jääv **Väike-Hara** (*Lill-Harga*) küla, mille elanikeks rootslased. Keskajal oli Väike-Hara külas 12 talu.

1936.a. kaardilt on peale taluõuede näha 2 tuuleveskit. 1939.a. maaüksuste nimekirja järgi oli Hara külas 17 talundit; 1999.a. inventariseerimise ajal 11 talukohta: *Ninna, Kõrgevälja, Liiva, Lillvälja, Knutres, Berels, Kalamaja, Davids, Ullas, Niimats*. Hara küla nimestikku jäid ka mere ääres paiknev kordon koos lasketiiruga ning kaugemal Pürksi viiva tee ääres paiknev Passlepa vallamaja. Praegu elab Hara külas 34 inimest.

Bisholm. Vööla.

1591.a. on ürikutes mainitud *Biszholmi* ning 1615 ja 1627 *Bysholmi*. Viimast võime tõlgendada kui *byns holme* e. 'küla laid'; küla all mõtlevad uurijad tõenäoliselt *Kudanit*, mille elanikud saart kevad-suviseks loomapidamiseks kasutasid.

Keskajal oli Vöölas 4 talu. Nii Väike-Hara kui ka Vööla kuulusid *Uugla* (*Udenküll*) aadlimõisale, kust 1738.a. eraldus *Bisholmi mõis*. Sajandeid hiljem kasvasid endised laiud kokku ning Väike-Hara ja Vööla küladest sai ühtne Vööla küla, mis oli valdavalt eestlastest elanikega. 1936.a. kaardil asub küla juures üks tuulik. 1939.a. maaüksuste nimekirja järgi oli Vööla külas 18 talundit, 1999.a. inventariseerimise kohaselt 11.

Vööla asundusküla.

Pärast 1920. aastate Bisholmi mõisa maade jagamist tekkis asundusküla, mida dokumentides nimetati romantilise

tehisnimega *Meriküla*, rahva seas aga harjumuspärasemalt *Vööla asunduskülaks*. Erinevalt rootslaste põlistest talunimedest, kus vanataludes olid valdavalt kasutusel isikunimed, said siinsed asundustalud enamasti tol ajal laialt moes olnud loodus- või maastikuainelisi nimesid; rootsipäraseid nimesid on vaid kolm - *Madas*, *Irjas* ja *Hansas* - arvatavasti oligi tegu rootslaste taludega. Teised talud kannavad nimesid nagu *Kaasiku*, *Pajusmaa*, *Lepiku*, *Männiku*, *Ranna*, *Kalda* jne. 1939.a. oli talusid 29; 1999.a. vaid pooled - 15.

Lyckholm. Saare.

1627.a. mainitud kui *Lyckholm*, väike küla 2 perekonnaga. Keskajal, 14.-15.sajandil arvatakse olevat saarel paiknenud kindlus (*Kantskoppel*). 1662.a rajati keset saart mõis von *Rosenite* perekonna poolt, kelle omanduses on see tänase päevani. Mõisast mere poole viiva tee ääres seisis veel 1900.a. tuulik, 1936.a. kaardil seda enam ei eksisteeri. 1930. aastatel asus Saare mõisahoonesse senise alg- ja keskkooli asemel kodukool. 1939.a. maaüksuste nimekirja järgi oli Saare külas 22 talundit. Praegu on Saares elanikke 23.

3.5.3 Noarootsi poolsaare külad

Noarootsi (poolsaar) jagunes piiskoplikul ajal kahte vakusesse: Österby, kuhu P. Johanseni järgi⁵⁸ kuulusid *Österby*, *Birkas*, *Scottanäs* ja *Enby*; ning Paslepa vakus, kuhu jäid *Pashlep*, *Hosby*, *Kollanäs*, *Gudanäs*. Saare nimedest on teada: 1391, 1449, 1450 *Nucke*, 1460 *Nukke*, 1540 *Nucke*, 1650 *Nucköö*. Eestirootslased ise ütlesid *Noka*, *Noka-londe* ehk riigirootsi *Nuckö-ön*, *Nuckö-landet*. Nime tähenduses võiks peale üldlevinud 'nuga' (gen. 'noa') mõtiskleda ka vormi 'nukk' (gen.'nuka') või soomepärase *nokka* ('nokk', 'teravik') üle. Samuti on oletatud, et nimi võiks pärineda sõnast *rånock* - 'raaots'⁵⁹, mis siiski tundub ebatõenäoline ja kauge tuletis. Üldjoontes on keeleteadlased seisukohal, et nimi on eestipärane ning

⁵⁸ Johansen, Paul, s. 264.

⁵⁹ Lagman, Edvin, sid. 15.

pandud *Silma* idakaldal elavate eestlastest kalastajate poolt juba enne rootslaste siiatulekut.

Pasklep. Paslepa.

1565 on mainitud küla *Paskaläp*, kus elas 46 peret. Kuna Paslepa küla oli erakordselt suur - juba 1540.a. mainitakse 15 adramaad - võib see osutada sellele, et see suhteliselt hea põllumaa saare keskel kuulus algselt eestlastele. Ka viitab -lep lõpuliitega kohanimi, mida esineb Eestis suhteliselt sagedasti, eestipärasusele. Ainuüksi eestirootslaste asualadel on -lep lõpulised külad *Sutlep*, *Roslep*, *Aulep* ja *Alliklep*, mis, nagu eelnevalt mainitud, kõik suhteliselt suured külad olid.

Paslepa mõis rajati 1679.a. *Magnus Gabriel De la Gardie* poolt ja see oli poolsaare suurim. 1900.a. kaardilt on välja loetavad peale mõisasüdame ja 31 talu ka 7 tuuliku tähistused.

1920.-1930.aa. oli Paslepa valla keskus. 1939.a. põllumajandusloenduse andmetel kuulus Paslepa külla 40 talundit. Valdav osa Paslepa küla taludest asuvad peaaegu ühe reana vastu Hosby küla põlde. Rahvasuus on need talud jagatud kaheks külaosaks, mida eraldab teineteisest kungas nimega *Bokusbackan*, eesti keeles nimetatud ka *Siidiküla mäeks*. Pürksi külale lähim e. lõunapoolne osa kannab nime *Sörendan* (Lõunaots), mis on eesti kõnepruugis muutunud *Suurkülaks*. Sellest allapoole jääv osa kannab nimetust *Nea-bien* (Alaküla), ka *Sidi-bien* (Kõrvalküla). Viimane ongi eestipäraselt kasutuses *Siidiküla* nime all. Praeguseks on Paslepa külas säilinud ja inventeeritud 21 talukohta. Ligi pooled neist kannavad rootsipärasest isikunime, näiteks *Joppers*, *Bertals*, *Bentas*, *Peters*, *Martens*, *Kristjans*, *Lars-Mats*, *Hansas*. Külas asus ka meierei (**foto 12**) ning kool (**foto 13**), mille hoone on kolhoosiajal veetud *Kulani* külla ning seisab praegu tühjana (**foto 14**). Nn. misjonimajas peeti pühapäeviti palvetunde (**foto 15**). Paslepas elab praegu 62 inimest.

Paslepa asundusküla.

Passlepa asundusküla moodustati endise Paslepa mõisa maadest. 1923.a. maaüksuste nimestikus on asundust nimetatud ka *Põldmaa* külaks, kuid see nimetus oli rahvasuus võõras. Siia kuulus üle 50 asundustalu, millest valdav enamus kandis eestikeelseid, enamjaolt loodusnimesid. Rootsipäraseid isikunimesid oli külas 7: *Anders, Grais, Urbas, Siimas, Knuters, Blee, Johani, Brus*. Asunduses töötas ka kool.

Hosby. Hosbi.

Keskajal asus Hosbys piiskopimõis. U. 1500 püstitati sinna *Noarootsi Püha Katariina kirik*; selle kõrvale tekkis 17. sajandil pastoraat ja veidi kaugemale surnuaed (**foto 16**). Hosby küla kuuluski Noarootsi kiriku alla. Nimi on tõenäoliselt tuletatud sõnast *hove* - 'mõis', seega *hovets by* = *Hovsby* = *Hosby* - 'mõisa küla'.

1900.a. kaart näitab perede arvuks 8. 1939.a. register annab talundite arvuks 11, lisaks Noarootsi kirikumõisa maad. Praeguseks hetkeks on säilinud 7 talu 30 elanikuga.

Kolnäs. Kulani.

Kulani asetses Noarootsi poolsaare vanimaid teadaolevaid aadlivalduseid - *Nuckhoff*⁶⁰.

Vastupidiselt *Kudani* külale oli Kulani hajaküla, mille perede arvuks 1900.a. kaardil märgitud kõigest 3. Kaugemal asetseb üks tuuleveski. 1936.a. kaardilt loeme 11 talukohta, sama arv on ka 1939.a. maaüksuste nimestikus. Praegu kuuluvad mõned külla allesjäänud talud Pürksi alla.

Gutanäs. Kudani.

1690.a. ürikus on mainitud küla *Guttnäs*, kus oli 13 peret ja nn. preestri maasiilud, mis viitab otseselt sellele, et Kudani oli kirikuküla ja kuulus Hosbys asuva Noarootsi kiriku juurde.

1565. aastal oli külas talusid 11. 1900.a. kaardile on

⁶⁰ Lagman, Edvin, sid. 45.

märgitud 18 peret; tüübilt sumbküla ümber on ära näidatud 7 tuuleveski asukohad. Enne sõda oli Kudani külas 30 talundit, 1999.a. vaid 9 - *Graunbacks, Matsas, Luks, Theves, Ribaks, Ambros, Berals, Siimas ja Kristjans*. Säilinud talunimed näitavad, et Kudani küla oli täielikult rootsi küla - enne sõda elas seal 138 rootslast, nüüd 20 eestlast.

Birkas. Pürksi.

1565.a. kirja pandud nimekujuna *Birx by*, 13 perekonnaga küla. Eestirootsi keeli *Bärkjäs*. Pürksis asub 1620.a. asutatud mõis.

1900.a. kaardil on perede arvuks Pürksi külas märgitud 10, 1939.a. maaüksuste nimestiku järgi oli talundeid 19.

Pürksi on praeguse Noarootsi valla keskus, kus asuvad kool ning vallavalitsus. Internaatkooli tõttu kõigub ka Pürksi elanikkond - 260st 368ni.

Skatenäs. Tahu.

Sellenimelist küla on ürikutes mainitud aastast 1540. Küla nimi moodustub sõnadest *skota* - '*tipp, ots*' ja *näs* - '*(maa)nina*'.

1844.a. kaardil on näha mõis ja üks Noarootsi poolsaare suurimatest küladest, kus loetavad umbes 10 talupidamist. 1900.a. kaardil on märgitud 20 peret. 1939.a. maaüksuste nimekirja järgi oli külas 29 talundit. Praegu elab Tahukülas 15 inimest.

Österby. Österby.

Eestirootsi keeles *Eisterbī*. Österby on juba u. 1450.a.a. peamine sadamakoht Haapsallu sõitmiseks, mida kutsuti ka *Koggham*. Arvatakse, et Österby on oma nime saanud asendi järgi *Einby* küla suhtes (*öster* - '*ida*'), seega loetakse teda viimasest hulga nooremaks. Samas on ta selle aja kohta suhteliselt suur küla: 1565.a. on kirja pandud tervelt 23 peret, 1900.a. 18 peret, 1939.a. maaüksuste nimestiku järgi 44 talundit. Esimese Eesti Vabariigi ajal asus Östebys kool. Praegu elab Österbys 48 inimest.

Einby. Einbi.

1450 mainitud kui *Enbue*. Eestirootslaste keeli *Einbī*. Tuleneb sõnast *en* - 'kadakas', mida rannikualal on tõesti rohkesti. 1565.a. on külas kirja pandud 19 peret, 1900.a. on kaardile märgitud 18 peret. Einbi oli Kudani kõrval teine kuni II Maailmasõjani valdavalt rootsi elanikkonnaga küla, arvatavalt ühe vanima asustusega Noarootsis, sadamakohaga *Voosi kurgus*.

1939. a. maaüksuste nimestik annab talundite arvuks 26, neist üks kõrtsi- ja üks metsavahikoht.

Praegu eristatakse endise küla alal *Suur- ja Väike-Einbi* külasid. Kokku elab nendes 28 elanikku.

Andmeid kirjeldatud külade kohta on suhteliselt rohkesti, lisaks veel erinevatelt kaartidelt välja loetav informatsioon. Siinses loetelus on siiski vaid olulisim. Mõnede külade puhul on nende kindlasse struktuurigruppi (sumb- või tuumikküla) kuuluvuse määramine raskendatud andmete vähesuse või vastuolulisuse tõttu.

Eelpool kirjeldatu põhjal võib väita, et Noarootsi valla keskkond ja rahvastik on kardinaalselt muutunud võrreldes ennesõjaaegse seisukorraga. Kuid vaatamata sellele, et omaaegsed struktuurid on suures osas lõhutud uute sirgeksaetud teedega, on endisaegsed külastruktuurid suurel määral püsivad muutumatutena. Lagunenud mõisasüdame, nõukogudeaegsete sõjaväehhitiste ja ebaproportsionaalsete, kasutamata seisvate kolhoosilautade kõrval kohtab vanu elujõulisi talusid. Paljud talukohad on võetud kasutusele suvekodudena. Kõik see osutab sellele, et antud maastik on suurel määral säilitanud oma autentsuse ning hilisemad lisandused kas sulavad ajapikku antud konteksti või lammutatakse kui sinna sobimatud.

4 Arhitektuur

Käesolev peatükk kirjeldab eestirootslaste taluarhitektuuri läbi kasutatud materjalide ning ehitiste tüpoloogiat. Enam huvitab meid käesolevas töös just sealsed erinevused ja ühisosad eestlaste ehituskultuuriga. Lähemalt vaatleme elumaja erinevate kujude arengut lihtsast suitsutoast ja hilisemast roovialusega elumajast kuni 20. sajandi asunikotaluni.

4.1 Materjalid ja konstruktsioonid

4.1.1 Ehitusmaterjalid

Nagu tervele Eestile iseloomulik, valmistati ka Noarootsi taluhooned peamiselt **puidust**, peamiselt männipalkidest kui mädanikele ja putukatele kõige vastupidavamast puidust. Niipalju kui talupojal oli võimalusi ehituspuu valimiseks, püüti leida vana, tihedatoimne ja vaigune *lülimänd*. Pehmem *maltsmänd* oli märksa viletsam ehituspuit. Elumaja sein ei tohtinud sattuda *tulivimmapuu* ehk puu, millel *tulioks* (allapoole või tüve sisse kasvanud oks) küljes. Tähtis nõue, mida tänapäevani peaks silmas peetama on palkide õige raiumisaeg ja -viis. Üldine reegel oli, et ehituspuid tuli raiuda südatalvel ehk jaanuaris ja veebruaris, kui puu oli täiesti "surnud". Piirkonniti erinev, on siiski rohkem oldud arvamusel, et puud peab langetama vana kuu ajal ning *külmakaaretuulega* (s.o. põhja-, kirde- või idatuulega). Sugugi vähemoluline polnud ilmakaar, kuhu puu tuli langetada; ka siin on eelistatumateks suundadeks põhi ja ida. Ka seinatoppimise sammal, keldriks vajalikud kivid ning ahjumaterjal tuli hankida vanas kuus⁶¹.

Ehitus algas *nurgakivide* asetamisega, mille peale laoti eelnevalt parajaks raiutud ja -sobitatud palgid. Alles katuse

⁶¹ Habicht, Tamara. Rahvapärane arhitektuur. Tallinn: Kunst, 1977, lk. 14.

valmides tehti *seinaalused*⁶². Seinaalune müür võis ulatuda ka kaugele välja, moodustades massiivse kivipingi. Igal pool toa esiseina müüriga ei kindlustatud, vaid seda võis asendada *mullapeenar*, mis välisäärest oli kivireaga või *äärepuuga* takistatud laiali valgumast. On teada, et üks selline mullapink asetses *Kudani k. Luks t.* elamu esiküljel (**joon.16**). Hilisemate elumajade valmimisel laoti **vundament** arvatavasti kohe. Vundamendiks kasutati maa- ja paekive, mis seoti saviga või lubjaseguga. Ka kiviehitised laoti maa- või paekividest.

Seinad kaeti varem ilmselt soojapidavuse tõstmiseks mõnel juhul roomattidega; 20. sajandil kasutati eluhoonetel voodrilauda. Mõnedel hoonetel on kasutatud seinakatteks kimme (**foto 17**). Nõukogude ajal on mõnede elumajade välisvoodriks laotud silikaattellis (**foto 18**).

Tavaliselt hooneid ei värvitud, erandiks oli elumaja, mida hakati värvima ülemöödunud sajandil hästi kättesaadava (rootsipunase) keeduvärviga või linaseemneõlivärviga. Rootsi **värv** (*slamfärg*) keedeti rukki- või nisujahukliistrist, veest, rauavitriolist, pigmendist ja võimalikest linaõlilisanditest. Värv kulus päikese ja sademete toimel aja jooksul hoonelt maha. Linaseemneõlivärv koosneb keedetud linaõlist, pigmendist ning lakibensiinist, tärpentiinist ja kuivatusainest. Nii laialdaselt, kui Rootsis ja Soomes, Noarootsi aladel värvi siiski ei kasutatud.

Katuse konstruktsioon valmistati alati puidust; katus kaeti varasemal ajal reeglina rukkiõlgedega. Roog kui raskemini kättesaadav materjal tuli kasutusse hiljem; mereäärsetel majapidamistel varem. Levinud katusekattematerjal oli puit - nii (kisk)laudadena, kimmide, sindlite kui laastudena. Puitkatuseid reeglina tõrvati. Skandinaavias paljulevinud ja iidset mätaskatust leidub Noarootsis ainult keldritel. Katust võidi G. Ränga kirjelduste kohaselt katta ka lamedate paeplaatidega, kuid selliseid hooneid Noarootsis

⁶² Ränk, Gustav. Saaremaa taluehitised. Etnograafiline uurimus I. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1939, lk. 5.

ühtegi säilinud ei ole. Samuti ei leidu sealkandis punutud katuseid. Pärisku uueaegne ning tõenäoliselt mõisa päritolu on kivikatus, kuid seda kasutati talumajapidamises väga harva. Asuniketaludel on katusekatteks sagedasti ka tsinkplekk. Nõukogude ajast kuni tänaseni on katused olnud enamasti kaetud hästi kättesaadava eterniidiga, kusjuures vana õlg-, kimm- või laastukatus on jäetud selle alla. Mõned vähemtähtsad majad on kaetud tõrvapapiga.

Vanemal ajal ja lihtsamatel hoonetel kasutati põõnadel lauduksi, eelmisest sajandist on pärit tahveldatud **uksed**. Ka pöörduste sagarad olid algselt puidust, alles hiljem hakati kasutama seppade tehtud raudhingi ja -käepidemeid. **Aken** klaasiga on talumajapidamises mõne sajandi tagune nähtus; klaasimata avad olid suitsu eemaldamise eesmärgiga hästi väikesed. Selliseid *repneauke* võib Noarootsi vallas näha veel mõnel rehetool (*Rooslepa k. Brus t.*) või saunal. Mereäärsetes külades olla aknaid kaetud ka luukidega⁶³; Noarootsi elamutel ühtegi sellist luukidega akent säilinud ei ole. Tavaline aken oli nelja- või kuueruuduline ühekordne aken; talveaknad võeti sealkandis kasutusele alles umbes 1880ndatel aastatel.

Elamu toa **põrandaks** oli tavaliselt laudpõrand, mille all liiv; köögis ja eeskojas võis see olla ka kõvakstambitud savi- või muldpõrand. Kasutati ka paekivipõrandaid. **Laed** on vanematel eluhoonetel nagu seinadki tehtud palkidest, mille vahed samblaga topitud. Sammaldamise asemel on mõnikord kasutatud liivaga või saviga tihendamist. Ülemöödunud sajandil tulid kasutusele ka laudlaed, mille vahesid enam ei tihendatud.

Vanemal ajal olid nii elu- kui kõrvalhoonete seinad seestpoolt täiendavalt katmata. Asundustalude elumajade sisemiseks seinakatteks kasutati mõnikord pappi ning selle peale kleebitud tapeeti.

⁶³ samas, lk. 60.

4.1.2 Konstruksioonid

Seina ehitus saab oma välise ilme palkide kujust ja liitmisviisidest. Vanemad ehitised on tehtud täiesti ümmargustest, kooritud puudest. Selline ehitusviis nõudis ühejämedusi ja ühtlase kasvuga palke; lihtsam oli nii ehitada väiksemaid hooneid, aitu ja saunu. Kirvega tahatud sein oli mugavam kasutada ning vastas tolleaegsetele ilunõuetele.

Palgid liidetakse seinteks *varamise* ja *nurkamise* teel. Hoonete nurkliited jagunevad üldjoontes kaheks - *ristnurgad* ning *tapp-* e. *puhasnurgad*. Noarootsi vallas nagu ka mujal Eestis on enne 19. sajandit reeglina kasutatud ristnurka kõikide hoonete puhul. Alles alates 19. sajandi keskpaigast jäi ristnurk kõrvalhoonete ning puhasnurk eluhoonete konstruktsioonideks. Kõige algelisemad ristnurgad on nn. *koerakaelanurk*, kus ühele poole palki on raiutud suhteliselt madal *õnar* ning *laonurk*, kus õnar on kahepoolne. Laonurgale lähedane on *mõõgateranurk*, mille õnarad on korrapärasemad ning servad tahumata. *Järsknurga* kui hilisema nähtuse iseloomuks on õnaruse täisnurkne kuju ning palgi kandiline *kael* (**foto 19**). Veel leidis nurki, mille *nurgapähikud* olid raiutud kuuenurkseks. Sellised nurgad olid teiste kõrval levinud ka Kesk- ja Põhja-Soomes, Lätis ning Rootsis⁶⁴. *Tappnurgade* iseloomulikuks jooneks on nurgapähikute puudumine. Siia kuuluvad *kalasabanurk* (**foto 20**) ja *hammasnurk*. Noarootsis on levinud ka ümarpalkmajad, mille puhastappnurgad on kaetud nurgalaudadega (**foto 21**). Nurkadega ühenduses tulevad veel kõne alla konsoolitaoliselt lõigatud nurga pikendused, kandenurgad katuse ulu all. Tavaliselt moodustus ulualune aitade ning võrgumajade konstruktsioonides.

Omapärane ning Noarootsis haruldane konstruktsioon on halgudest laotud seinad, mis on omavahel tihendatud saviseguga ning krohvitud (**fotod 22, 23**).

Katuse kandenurkadele toetub sein ülemine palk e. *murispuu*, millele omakorda toetuvad *sarikad*. Elumajadel on nii

⁶⁴ Habicht, Tamara, lk. 13.

murispuu kui sarikate otsad tagasihoidlikult dekoratiivselt lõigatud (**fotod 24, 25**). Kõrvalhoonete murispuu ulatus küll maja seinast välja, kuid reeglina seda ei kaunistatud. Sarikatele toetusid *roovid (latid)*, mis tavaliselt olid ümara ristlõikega (**foto 26**); hilisemate või parandatud katuste puhul kasutati ka saetud lippe. Õled seoti lattide külge *roigaste* abil (**joon.17**). Ülemine roo- või õlerida paigaldati parema püsimise huvides diagonaalselt. Õlgkatuse iga oli umbes 50 a. Katustele kinnitati nn. *harimalgad* (**foto 27**).

Üldkujult olid katused tavaliselt *viilkatused*. Eestlaste taluhoonete hulgas paljulevinud poolkelp- ja kelpkatuseid ehitati siin piirkonnas harvemini. Viilu otsad löödi kinni vertikaalsete, harvem horisontaalsete *viilulaudadega* (**fotod 18, 26**). Mõnel vähemal hoonel võidi otsaviil laduda ka palkidest. Otsaviilu võidi katta ka õlgede või rooga (**foto 28**).

Ukse raamistiku moodustavad *lävi, pealispuu* ja nende vahele püstitatud *uksepiidad e. tendrid* (**foto 29**). Läve- ja pealispuu moodustavad harilikud seinapalgid. Aidaustel on mõnikord pealispuu lõigatud alt kergelt kaardu (**foto 30**). Piida otste paigaleasetamiseks on nii läve- kui pealispalki raiutud mõne cm sügavune järskude seintega ase, millesse on jäetud *salatapp*. Akende konstruktsioon on analoogne (**foto 31**). Asundustaludel ilustati elumajade akende- ja usteümbrused erinevate profiilidega piirdelaudadega, samuti pandi piirdelauad hoone nurkadele (**foto 32**).

Hoonete sisemistest konstruktsioonidest, s.h. umbahjude ja roovialuse ehitusest vt. edaspidi.

Kokkuvõttes võib öelda, et eestirootslaste ehitustehnikad ja konstruktsioonid ei erine eestlaste samalaadsetest võtetest; mõlema puhul on kasutatud maa-arhitektuurile omaseid looduslikku ja kergesti kättesaadavaid materjale ning traditsioonilisi töövõtteid.

4.2 Taluõued

Taluõuede (*gård*) planeering ja hoonestus Noarootsi valla külades on väga mitmekesine. See on sõltunud paljudest asjaoludest: looduslikest tingimustest, talundi pere vajadustest ja jõukusest, aga ka kohalikest traditsioonidest ja oskustest. Suurematel ja jõukamatel majapidamistel olid avaramad õued ja rohkem hooneid. Ka hajakülades võib täheldada suuremaid õuesid kui näiteks tihedates sumbkülades, kus taluhooned nagu kõrvutiasesevad õuedki olid rohkem kokku surutud.

4.2.1 Tarad

Taluõu ümbritseti tavaliselt taraga. Vanemal ajal oli tarade rohkus eriti silmatorkav: nendega piirati peale õuede, teede ja tänavate ka koplid ja põllulapid. See on ka mõistetav, kuna tollal liikusid loomad vabamalt ringi. Lääne-Eestis olid üldiselt levinud nii kivi- kui puittarad. **Kivitarad** tekkisid põldude kividest puhastamisel ning mõisa käsul. Paesel pinnal kasutati paekivi, mujal maakive; osaliselt laoti neid segamini. Kui kiviaiad ajapikku maa sisse vajusid nii et loomad neist üle hakkasid astuma, laoti kive juurde või lisati puittara⁶⁵. Tänapäevaks on Noarootsis kiviaedasid suhteliselt vähe järele jäänud. Vanu **rõhtaedu** või **varbtarasid** on nüüdisajal külades vaid erandjuhtudel: üheks näiteks on *Paslepa külas Brus talus* tee ääres asetsev varbtara (**foto 33**), tõenäoliselt suhteliselt hilisel ajal valmistatud. Enne sõda rajatud asundustalude ümber on uuemaegne hõre **lipptara** nagu linnakruntidelgi. Tänapäeval on rohkesti ka võrkaeda. Paljud õued on hoopis ilma piirdeta.

Aiavärvad olid erinevad: mõned olid väga uhked, kõrged ja nikerdatud sammastega; teised lihtsamad rõhtpuudest

⁶⁵ Tihase, Karl. Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinn: Kunst, 1974, lk. 32.

väravad. *Suur-Nõmmküla külatänava (foto 2)* äärsetel taluõuedel näeme erinevaid väravaid: paremal pool asetseb kõrge ristpuuga väravaehitis, vasakpoolisel talul on tavaline madal värav.

4.2.2 Õue planeering

Vaadeldavate rannarootslaste taluõuede planeering erines eestlaste omast oma struktuuri ja suurema avaruse poolest. Reeglina oli õu siin jagatud **puhas- e. esiõueks** (*mangården*) ning **karja- e. tagaõueks** (*nötgården, ladugården*) (**joon.18**).

Kuna rannarootsi tavade kohaselt elas sageli ühel krundil rohkem kui üks pere (vana- ja noorpere), võis neil olla peale eraldi elumajade ka omaette õued või pääses ühisest elumajast läbi kahe vastaskülgedel asetseva eeskoja eri õuedesse. Elumaja paigutati sellisel juhul nii, et üks õu jäi lõunasse (või itta), teine põhja (või läände) (*Ölbiku k. Nibonds t.; Sutlepa k. Hinus t.*)⁶⁶.

Tagaõuele avanes tavaliselt õue suurem värav, kustkaudu sõitsid veokid. Eeshoovi istutati uuemal ajal püsililli ja ilupuid ning kujundati jalgradasid. Samas on teada, et vanemal ajal olid taluõued suhteliselt lagedad, eriti rannaäärsetes külades. Enamik vanadele taludele nii iseloomulikest õuepuudest, millest eelistati kaske, vahtrat, saart ja pärna, on tegelikult istutatud alles viimase pooleteise sajandi jooksul. Karjaõu oli väga funktsionaalne ning tavaliselt esimese pilgu eest varjus. Omaette asusid juurviljaaed, viljapuu- ja marjaaed (*trädgård*) ning humalaaed (*humlegård*), mis sageli olid täiendavalt piirdega ümbritsetud.

Uuemal ajal paiknes elumaja ees lipuvarras (*flaggstång*).

⁶⁶ Enamik õueplaanide ja taluhoonete näiteid pärinevad käsikirjadest: Hoonestusajaloo uurimine ja talude arhitektuurne mõõdistamine. Köited I-IX. Koostanud R. Zobel. Tallinn, 1995-2001.

4.3 Taluhooned

Eestirootslaste majapidamisse kuulus tavaliselt hulga rohkem üksikhooneid kui eestlaste taludes, eelkõige suurendasid hoonete arvu elamust lahkuehitatud rehi, mitu elumaja ja eriotstarbelised aidad, aga ka võrgukuurid ja tuulikud.

Kõik talundi hooned asetsesid reeglina ümber õue mõlemal pool kesket elumaja, sageli korrapäratult ning eri nurkade all. Tavaliselt asusid külatänavale ligemal **laudad** (*ladugård*) ja **tall** (*stall*), kust loomad hõlpsasti värava (*grind*) kaudu külatee ja sealt karjamaale pääsesid (*Hara k. Berals t.*). Paljudel juhtudel asetses laut päris õue sügavuses karjamaa vahetus läheduses (*Roosta k. Graisas t.*) või teisel pool külatänavat (*Rooslepa k., Irjas t.*). Talli kõrval oli **vankrikuur** (*vagnslider*). Teede ääres võisid asetseda veel **rehi** (*ria*) või **küün** (*skjul, lada*). Ka **aidad** (*spikare, visthus, bod*) – toidu- ja viljaait (*sässpikar, itohus*), riideaht (*klässpikar, kläder-visthus*), kala- ja lihaait (*fiskspikar, fiskbod*) või treiaht (*snickarbod*) – olid paigutatud taluõue teepoolsele küljele näiteks *Spithami k. Jakas t.* või *Vanakülas Nils Andors t.* Suviti kasutati aitasid magamiseks – selliseid aitasid nimetati näiteks Osmussaarel **suvimajadeks**.

Noarootsi valla talude **elumajad** (*boningshus, byggår*) asetsesid reeglina keset õue, kust teistesse hoonetesse oli hõlbust juurdepääs. Väga harva sattus vana elumaja külatee vahetusse lähedusse. Teede ääres asetsesid pigem asuniketalude elumajad nagu *Lillemaa t. Vööla asunduses, Lindvali t. Nõmmküla asunduses* või *Brigias t. Paslepa asunduses*. Mõnikord on ühel õuel säilinud nii vana kui uus elumaja. Elumajade vahetus läheduses asetsesid **käimla** (*avträde, peltik*) ja **kaev** (*brunn*). Teine kaev võis asuda sauna ligiduses või karjaõues (*kare-brunn*).

Saun (*bastu*) ehitati reeglina elumajast võimalikult kaugemale, eeskätt oma suure tuleohtlikkuse tõttu; sageli

paigutati ta teisele poole külatänavat (*Hara k. Luutre ja Berels t.*) või mõne veekogu lähedusse. Sama kehtib **suveköögi e. paargu** ja **sepikoja** (*smedja*) kohta. Viimaseid ei esinenud sugugi mitte kõikjal: on täheldatud, et näiteks Spithamis ei leidunud ühtegi suvekööki⁶⁷. Suveköök võis olla saunaga ka ühise katuse all. Kaugemal õue serval asus ka **kelder** (*källare*). Küttepuid (*vedtrave*) ja haokubud (*ristrave*) olid laotud küüni seina äärde.

Mereäärsete külade taludel kuulusid **võrgumajad e. -küünid** (*nätbodars, näthus*) muu taluhoonestuse juurde, sagedamini asusid aga küla kõikide talude võrgumajad üheskoos mererannikul paatide randumiskoha juures. Nii Soome kui Rootsi rannikualade sajandialguse hoonestuse juurde on kuulunud ka **kalamajad** ja nn. *putkad*, mille olemasolust Noarootsi kandis ei ole andmeid. Kalamaju kasutati peamiselt talvisel hülge- ja kalapüügil ööbimiskohaks, putka veeti koost lahti võetuna paadiga kaasa.

Iga paari-kolme talu kohta paiknes kaugemal heinamaal või vallseljakul **pukktuulik** (*kvarna*). Hollandi tüüpi tuulikuid Noarootsis ei leidunud. Harvem tuli ette **vesiveskeid**; Noarootsi aladel on teada kõigest paari vesiveski kunagine asukoht.

4.3.1 Rehielamu

Rehielamuid (*boningsria*), eesti talupoegade tüüpilisi eluhooneid leidub rohkem nendes külades, mis on võinud olla iidset eesti külad või kus eestlased on olnud ülekaalus – Sutlepa, Nõmmküla jt. Osmussaarel puudusid elurehed täiesti.

Noarootsi aladel oli levinud nn. Lõuna-Eesti tüüpi rehielamu. Sellisel elamul oli rehetuba ja rehealune ühelaiused ning asetsesid teineteise kõrval, ka seinad olid

⁶⁷ Luts, Arved. Teatmaterjali /---/, Noarootsi, /---/ kihelkonna kohta. – ENSV TA Etnograafiamuuseumi EA. Kõide 82, 1961, lk.75.

ühekõrgused⁶⁸. Rehetoa rehealuse- või kambripoolses taganurgas asus suur pae- või maakividest müüritud korstnata suitsuahi, mille peal soojusekogujana munakividest keris. Viimane oli vanemal ajal pealt lahtine, kuid 19. sajandil valdavalt kinni ehitatud. Loode-Eesti aladelt on leitud lahtise kerisega ahje kohati veel 20. sajandil. Selle asemel kasutati sealkandis ka nn. umbahje - massiivse laega või paari ahjusuu kohal avaneva tõmbelõõriga kerisega küttekolle.

Sutlepa külas esines rehielamut väga paljudes taludes. *Prusas t.* rehielamu on koosnenud algselt kiviseintega rehekojast ning palkidest rehetoast, mille otsa on hiljem ehitatud esik, köök ja toad. *Sutlepa k. Nurga t. (joon.19)*⁶⁹ on sarnase rehielamuga; rehealune on lagunenu, rehetoa ahi asetseb endise kambri poolses nurgas. Kamber on ümber ehitatud köögiks ja selle kõrvale on paigutatud suur elutuba. Maja otsas asetseb ait. Praeguse koja kõrval olev paekivist sein võib olla jäänuk kunagisest kodaköögist. Sarnane plaanilahendus on *Tiigi t.* rehielamul. Köögile kolmele talule on iseloomulik, et juurdeehitatud eluruumid on tüüpilise rootsi skeemi järgi.

Väike-Nõmmküla eluhooned on vanemad kui mujal ümbruskonnas: umbes pooled küla elumajadest on ehitatud ajavahemikus 1890-1900, ülejäänud samuti valdavalt enne I Maailmasõda. *Siimu t. (joon.20)* rehielamu on nn. *Sutlepa* rehielamutest mõnevõrra erinev: rehetoa ja uue eluosa vahel on paekivist nn. (vahe)koda, kus võis asetseda keedukolle. Paekivist rehealune ja juba nimetatud koda on laiemad kui palkidest rehetuba ning uus osa, nii et rehetoa ette moodustus tagasihoidlik ulualune. *Suur-Nõmmküla Seffers talus* on rehielamu hästisäilinud reheahjuga. Ka *Paslepa Siidikülas* leidis üks poollagunenud rehielamu, kuid talu nime ei olnud võimalik tuvastada (*Angus-Mats t.?*) (**foto 34**).

⁶⁸ Viires, Ants. *Ehitised ja taluõued*. – Eesti Rahvakultuur. Tallinn: Eesti Enstsklpoeediakirjastus, 1998, lk. 277.

⁶⁹ Järgnevate taluhoonete ülesmõõtmisjoonised pärinevad peamiselt käsikirjadest: Hoonestusajaloo uurimine ja talude arhitektuurne mõõdistamine. Köited I-IX. Koostanud R. Zobel. Tallinn, 1995-2001.

4.3.2 Elamu

Nagu eespool juba väidetud, elasid eestirootslased, erinevalt eestlastest, valdavalt rehest lahku ehitatud eluhoonetes; neid on vaadeldavas piirkonnas rohkesti säilinud. Eriti torkab see silma külades, kus eesti asustus on olnud suhteliselt hiline või puudub üldse.

G. Ränk on kirjeldanud⁷⁰ Saaremaa näitel vanemaid elumaja tüüpe - nn. suitsutuba ja roovialusega elamut. Kuna selliste vanemate elumajade jälgi võib leida ka Noarootsi aladelt, peatume nendel pikemalt. Endine suitsutuba koosnes tavaliselt kahest ruumist, meenutades sellega kalamaja ja mõningal määral ka sauna (vt. allpool); ruumideks olid ahjuga varustatud tuba ja külm esik e. kamber. Ahju asend toas on reeglina vastu kambriseina. Hiljem selline hoonetüüp täiustus ning tuba hakati kütma suitsutoa kambrile vastavast ruumist. Sellist elamutüüpi on G. Ränk nimetanud esikust köetavaks elamuks. Seejuures kujunes endine kamber kaheruumiliseks: köök ja koda; ahjusuu paiknes köögis. Just sellist tüüpi 3-ruumiline elumaja tuumik on säilinud paljudes vanemates Noarootsi hoonetes. Säärased sauna-tüüpi eluhooned ei ole Eestile ainuomased, vaid nende jälgi võib leida kõikjalt Põhja- ja Ida-Euroopast. Samas on need säilinud tänu väga kasinatele tingimustele; juba õige ammu hakati esialgseid põhiruume täiendama mitmete kõrvalruumidega.

Samas väidab G. Ränk, otsides sellisele hoonetüübile algupära, et "/---/ kuigi säärase kütteviisiga elamu [esikust köetav elamu - E.R.] Rootsiski pole päris tundmatu, on see seal tekkinud siiski alles nii hilja, et rootsi keskaegne asustus /---/ selle tutvustajana meile ei saa tulla kõne alla".⁷¹ Pigem on selline kütmissüsteem saanud alguse Saksamaalt ning tunginud paralleelselt läbi Taani Rootsi ning läbi Preisimaa Baltimaadesse, mitte saabunud meie rannikualadele koos rootslaste invasiooniga.

⁷⁰ Ränk, Gustav, lk. 222 jj.

⁷¹ Samas, lk. 240.

Näitena sellisest elamutüübist võime võtta *Paslepa k. Brus t.* elumaja-aida (**joon.21**). On teada ja ehitustehniliselt ka visuaalselt hoomatav, et elumaja on algselt koosnenud vaid kolmest ruumist: kojast, köögist ning toast. Elamule on hiljem kõrvale liidetud mujalt kohale veetud kaheruumiline ait ning maja otstesse laut ja kuur. Ka on teada, et selle maja korsten on toodud hiljem Undtust, algselt seda majal ei olnud. Kõik see viitab vana tüüpi elamule, mille algsest ahjust ei ole kahjuks midagi säilinud; uuemal ajal on selle asemele ehitatud nüüdisaegne pliit soojamüüri-ga. Sarnane elamu asub ka *Suur-Einbi k. Nõmme t.. Vanaküla Johani (Tomasa) t.* on selgelt näha hilisemate jaotustega kahte suurt algset ruumi, millele on lisatud kitsas iseloomulik aidaruum maja otsas.

Tavaliselt lisati algsele kolmeruumilisele elamule teine tuba, mis reeglipäraselt ehitati hoone teise otsa, nii et koda jäi elutubade vahele, tekitades nn. kahepoolse elamu. Sellise põhiplaaniga, kusjuures hoone otstesse on lisatud iseloomulikud piklikud läbi maja ulatuvad panipaigaruumid, on enamik Noarootsi alade nn. rootsi-tüüpi elumajasid (*Hara k. Luutre t.* (**joon.22**), hävis tulekahjus koos rehega 1998, *Rooslepa k. Irjas t.* elumaja vanem osa, kus on säilinud ka ahi).

Teise näiteks Saaremaal kunagi laialt levinud hoonetüübi - nn. roovialusega elamu - jälgi on Noarootsis tunduvalt vähem säilinud. Roovialusega elumajal asetseb kesksel kohal kiviseinte ja lahtise koldega köök, kuhu avanes elutubasid kütva suitsuahju suu. Sellise plaanilahendusega ei erine roovialusega elamu oluliselt esikust köetavast elamust. Otse ukse kohal koja laes leidis tavaliselt nelinurkne avaus, mille kaudu roovi alt tulev suits tõusis vabalt maja katuse alla või lähtus laest korsten. Vastavalt lae ehitusele on roovialused jagatud tasapinnalise ja võlvitud laega roovialusteks. Roovialusel võis lagi ka puududa.

Tuksi k. Ambrus t. vana elumaja (**joon.23**) koosneb kahest ruumist: ilma laeta köök-roovialusest ning poolpalklaega toast, mille all paikneb lõhatud maakividest madal kelder. Elumaja on ehitatud uuestikasutatud palkidest. Ilmselgelt on endised palgid olnud hulga pikemad, mis nähtub hoone kahe nurga erinevast tappimisviisist. Köögi ning toa vahel on säilinud pliidi- ja soemüüri ase. Pliidi kõrval on selgelt näha käsikivi paiknemise koht, ka pööra otsa kinnituskoht talal on määratletav. Köögi pörand asub eluruumist madalamal. Mõlemate ruumide pörandad on olnud laudadest. Katusekatteks oli õlg, praegu asendatud eterniidiga. Veel 1960.a.a. oli talu mahajäetud⁷².

Põnevam elumajatüüp on võlvitud laega roovialune. See on reeglina neljast või kolmest küljest (erandina vähem) piiratud suhteliselt paksu kivimüüri ja -laega köök, mis võis olla varustatud korstnaga või juhiti suits jällegi katusealusesse, kust see välja imbus. Korstnaga kolderuum oli konstruktiivsetel põhjustel märksa massiivsemate seintega. Kolderuum oli alati vaheuksega kojast eraldatud. Osa taluroovialuseid võis olla ilmselt mõisalikku algupära, millele viitab ka Noarootsi aladel paiknevate roovialuste levik – 1939.a. pärinevate ülesmõõtmisjooniste põhjal on teada kaks küla, *Vanaküla* ja *Suur-Nõmmküla*, kus taoline konstruktsioon oli tol ajal veel säilinud, küll mitte omaette elumajades. Mõlemad külad on olnud mõisatega lähedalt seotud. Vanema mõisaelamuna on roovialune tuntud kogu Ida-Baltikumis, olles aluseks nn. mantelkorstna konstruktsiooni täiustumisele. Samas olid roovialused levinud ka teistes rootslaste külade, eriti *Kudani*, elumajades.

Kivivõlvi asemel kasutati mõnikord okstest punutud, võlvisarnaselt painutatud ning saviga pealt ja alt määratud koldekumme, mida G. Ränga sõnul võis leida Ruhnu ja Noarootsi kodaköökides. Noarootsi punutud koldekumm (*äilflacka, rôa*) oli silinder- võlvikujulise harjaga ning

⁷² Kaevand, Juta. *Ehitused*. – ENSV TA EM Etnograafiline arhiiv. Kõide 84, lk. 667.

toetus vaba nurgaga toepostil kuna kaks külge lasusid koldemüüridel⁷³. Koldekumm võis olla ehitatud ka laudadest ning kaetud pealt saviga (**joon.24**). Et koldekumm oli Noarootsis tuntud juba enne teiste küttesüsteemide Baltimaile ulatumist, sellele viitab nii selle sõna (rôf - balti-alamsaksa k. 'võlv', 'kamin') päritolu kui ka tõik, et Noarootsis kasutati koldekummiga koda-kööke suveräänselt, ilma teiste küttesüsteemidega ühildamiseta. Sellest, et roovialune oli siinmail tuntud juba enne rootsi aega, annab tunnistust ka see, et vastasel korral oleksid roovialused levinud ka Rootsi koloniaalmaal Soomes, kus nendest ei ole aga ühtegi teadet. Roovialusele võis korsten lisanduda alles Rootsi ajal. Samas on andmeid, et 1854.a. olid Sutlepas ainult mõned eluhooned korstnaga ning Riguldis oli neid umbes 20⁷⁴. Samad allikad kinnitavad, et 1882.a. oli ca 50% Noarootsi (peamiselt Riguldi ja Eylandi) elumajadest korstnatega, kusjuures mandril oli see protsent imeväike ning võrdluseks Pakritel, Vormsil ja Ruhnus korstnad üleüldse puudusid. Noarootsi korstnad paistsid silma oma äärmiselt tüsedate mõõtudega: umbes 1x1 m⁷⁵. Rootsi täiustustele roovialuse juures viitab veel harvaesinev hüüdnimi "rootsi köök".

Vanaküla Uuetoa t. elumaja (**joon.25**) sisaldas rehega kokku ehitatud eluruume. Pika hoone kirdepoolsetele ruumidele: rehetoale ja rehealusele oli liidetud elutuba, koda, kaks sahvrit ja ilma korstnata roovialune köök. Viimane paiknes hoone välisnurgas, reheahju vastasnurgas. Köögi ja sahvri kõrvale oli ilmselt mõnda aega hiljem lisatud ait ja katusealune. Keskne ruum elamus paistis olevat koda, kust pääses kõikidesse ruumidesse. Köök paiknes elutoa suurest ahjust ja korstnast eemal; tal oli kolm kiviseina, kusjuures välisseintes paigutus kivisein palkseina kõrvale. Üks sisesein oli täielikult kivist, samuti lagi: milline võis olla

⁷³ Ränk, Gustav, lk. 270.

⁷⁴ Aman, Viktor. En bok om Estlands svenskar. 4. Stockholm: Kulturföreningen Svenska Odlingens Vänner, 1992, sid. 152.

⁷⁵ Troska, Gea, Šlögina, Natalja. *Tähelepanekuid rannarootslaste asulatest ja ehitustest.* - Etnograafiamuuseumi aastaraamat, XVI. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1959, lk. 160.

selle täpsem konstruktsioon, joonisest ei selgu. Kumer nurk võib viidata punutud koldekummile. Lõigetelt on näha katlapuu sellel rippuvate pajakonksudega. Hoone ei ole säilinud.

Kudani k. Luks t. traditsiooniline roovialusega elamu (**joon.16**) oli eeldatavasti ehitatud kahes järgus: joonisel numbritega I-III tähistatud kamber (*koman*) ja eeskojad (*forsta*) võisid olla vanemad, mis nähtub ruumi nurkseotisest vastu ruumi IV tuba (*stuvi*). Hoone otsas asetseb külm hoiuruum (*bakse*). Suure toa seinapalgil oli märgitud aastaarv 1838. Elamu eeskojast pääses avarasse roovialusesse kööki, millele oli tõenäoliselt hiljem lisatud korsten. Kambril ja elutoal on näha laudpõrandad, seevastu eeskodadel, köögil ja hoiuruumil pinnas- või kivipõrandad. Elutoa suure ahju ees ja kõrval on tuleohtlikkuse vältimiseks samuti pinnaspõrand. Elamu ei ole säilinud.

Suur-Nõmmküla Karra t. ja Granberg Erna t. (**joon.26**) rehealustes paiknevad köögid on kõikidest külgedest piiratud kiviseintega ning pealt kaetud võlviga. Kummalgi ei ole korsten.

Hilisemast ajast on teada, et *Kudani k. Berals t.* vanas elumajas oli roovialune lahtise tulekoldega alles veel 1960ndatel aastatel. Tänapäevaks ei ole ühtegi võlvitud roovialusega konstruktsiooni eelpool mainitud näidetest autori andmetel Noarootsis säilinud.

Enamik praegu Noarootsi vallas asuvatest elumajadest on ehitatud (või ümber ehitatud) eelmise sajandi teisel ja kolmandal kümnendil. Elamute ehitus hoogustus tunduvalt pärast mõisamaade võõrandamist ning jaotamist talupoegadele. Sellisel moel tekkinud nn. asundustalud (**fotod 32, 35**) olid suured ja avarad, kuid lähtusid traditsioonilisest plaanilahendusest. Selle kohta, milline peaks välja nägema taluõu ja -hooned, anti välja mitu brošüüri⁷⁶, mis sisaldasid ehituskavandeid. Kui

⁷⁶ Maaehituse I-II. A. Esop (toim.). Tallinn: A.R.T. Põllumajanduseliidu väljaanne, 1928; 1930.

palju nende kavandite järgi ehitati, on raske määratleda, kuid tundub, et vähemalt Noarootsi vallas osutus traditsiooniline ehitustava tugevamaks ning sealsed asundustalud ehitati nn. rootsi tüüpi majade kohaselt. Elumaja suurus oleneb talu jõukusest, mõnikord ka vanusest. Vanemad elumajad on väiksemad, uuemad suuremad; mõnedel asuniketaludel on välja ehitatud ka katusekorrus. Sageli paiknes krundil kaks elumaja korraga: vanem ja uuem, milles omaette perekonnad (vendade või isa ja poja pered). Ka on vanemat elumaja kasutatud mingiks muuks, tavaliselt majanduslikuks otstarbeks (nt. *Sutlepa k. Hinus t.* vana elumaja ehitati ümber meiereiks). Kui eri eluhoonet ehitada ei olnud võimalik, paigutati ühe elumaja kahte külge eraldi sissekäigud, nn. vöörused (eeskojad). Selline eluhoonetüüp, kus mõlemal perekonnal oli kasutada peale tubade ka omaette köök, oli eestlaste hulgas tundmata.

Reeglina paiknes maja keskel mõlemale poole hoonet avanevate akendega suur tuba, kust sai nii ees- kui tagahoovil silma peal hoida. Toas asetses kogukas leivaahi (*Vööla asundusk., Kalda t.; Vanaküla, Tooma t.*), mis meenutab endisaegset umbahju, mille kolle avaneb kööki (*Hara k. Lillevälja t.; Vööla k. Uuetoa t.; Spithami k. Jakas IV (Moa) t.; Paslepa k., Nurme t.* jpt). Kapitaalsemaid ümberehitusi, näiteks tubade jagamist sekundaarsete vaheseintega, pandi toime pärast sõda, kui tühjaks jäänud taludesse saabusid uued elanikud, ning elujärje paranedes 1960...1980. aastatel. Nüüdisajal on väga paljud endised elumajad kasutusele võetud suvilatena ning sääraselt ka ümber ehitatud.

Rooslepa k. Irjas t. elumaja (**joon. 18, 27**) koosneb vanemast ja uuemast osast. Vanemas osas paikneb elutuba (*vardagsrum*), kust pääseb kahte magamistuppa (*sovrum*). Neid kütab ühine ahi, mille toapoolses küljes on pliit. Hoone sellesse ossa pääseb läbi lõunaküljel asuva eeskoja (*farstu*). Viimane avanes kööki (*kök*), sealt söögikambrisse (*itakåmar*) ja edasi sahvrisse (*baks*). Et mahutada suurenenud peret, on majale tehtud juurdeehitus, mis hõlmab nn. uut tuba (*ny stue*), tagapool

asetsevat nn. külmkambrist (*kåldkamar*), mida tegelikult köeti uuest toast. Kambri kõrval oli väike sise-eeskoda (*lilla farstun*), selle ees teine eeskoda (*farstu*). Jooniste omavahelisel võrdlusel on tuvastatavad ka hilisemad ümberehitused.

Vaadeldaval Noarootsi alal leiduvad teiste seas ka mõned erilised elumajad, mille väljanägemine või konstruktsioon ei ole päris tavapärane. *Hara k. Nina t.* vanal elumajal on tavapärane kolmeruumiline algjaotus, kuid juurdeehitatud kambrite osa on teadmata põhjusel paekivist seintega. Võimalik, et kiviseinad on jäänud mõnest vanemast hoonest, millele hiljem on lisatud palkidest eluruumide osa. *Suur-Nõmmkülas Kopli t.* asub elumaja, mis on kahekorruseline: esimene korrus on ligi 80 cm paksuste paekivist seintega, teine korrus palgist. Üksteise peal asuvad kaks võimast ahju, alumine ahi on kinni müüritud. Alumine korrus on praegu kasutusel keldrina. Hoone ehitusaegset funktsiooni ei ole võimalik olnud tuvastada.

Osmussaarel, kus rootsi asustus enne Teist Maailmasõda oli täielik, sarnanesid kõik eluhooned üksteisega. Keskel asetses suur läbi maja ulatuv *suurtuba*, mis talvel oli ainuke eluruum. Suurtoast ühele poole jäi külm elu- ja hoiuruum (*baksi*), teisele poole esik, suitsuköök ja aidad. Majal, v.a. *baksi* osal oli kõrge kivivundament. Osmussaare *Nibondas talu* elumajal oli ainukesena tervel saarel redel ja vaatlusplatvorm katusele (**foto 36**), millelt sai merele vaadata⁷⁷. Sellised "vaatlustornid" olid lisaks talupidamisele ka lootsiametit pidavate talunike hoonekatusel.

4.3.3 Rehi

Eestirootslastel oli rehi kasutusel eraldi õuehoonena; erinevalt eestlastest ei kasutanud nad rehte elamiseks. Rehi

⁷⁷ Piret Õunapuu. *Osmussaare etnograafiast*. – ENSV TA EM Etnograafiline arhiiv. Köide 209, lk. 98.

ehitati tuleohutust silmas pidades elumajast ja teistest kõrvalhoonetest võimalikult kaugemale, tee äärde või põllu serva.

Rehi koosnes tavaliselt ühise katuse alla koondatud rehetoast (*ria*) ja rehealusest (*loge, forstu*). Olgugi, et reeglina olid eestirootslaste rehetuba ja rehala ühelaiused, tehti mõnikord eestlaste kombele vastavalt rehealune laiem kui rehetuba. Vahel liitus neile ka aganik (*agnar*) või öleladu (*boss*) rehala otsaseinas. Reheahi asetses tavaliselt maja välisnurgas risti hoonet suuga hoone esikülje suunas. Niisugune asend tagas kütmisel tugevama õhuvoolu, mis soodustas vilja kuivamist. Harva asetses reheahi rehealuse kõrval (*Spithami k. Peters t.*). Rehealune ehitati sageli kiviseintega. Rehetuba on madal ruum, mille keskel umbes 1,7 – 2,0 m kõrgusel maast asuvad parred, mis piki seinäärseid talasid on ühest paigast teise liigutatavad. Partel kuivatati vilja vihkude kaupa. Rehetubades vilja kuivatamiseks kasutatud ahi (*eldstad*) kujutas endast suurt paksuseinalist paekiviehitust, harvemini on kasutatud telliskivi. Siseehituselt jagunevad reheahjud üldjoontes kerisega ahjudeks ja umbahjudeks. Ahjusuu on enamasti kaarvõlviga varustatud avaus, kuid selle kõrval leidub ka teisi kujusid. Hilisemal ajal ehitati ahjudele suitsu ärajuhtimiseks erilised maa-alused suitsulöörid, millest G. Ränga sõnul on teateid ka Noarootsi aladelt.

Rehede vanus Noarootsis on erinev: vanimad teadaolevad pärinevad aastatest 1730 (?) (*Luks k. Luks t.*), 1801 (*Rooslepa k. Brus t.*), 1832 (*Riguldi k. Siimas Gabun t.*), 1847 (*Väike-Nõmmküla, Tiigi t.*) ja 1880 (*Hara k. Luutre t.*). Uuematest on kompaktselt säilinud *Suur-Einbi k. Nõmme t.* ja *Spithami k. Jakas Moa t.* rehi.

Suur-Nõmmküla Kopli t. rehi (**joon.28**) koosneb maa- ja peakiviseintega hobustetallist, osaliselt kiviseintega rehealusest ning kitsamast rehetoast, mille esiküljel kolm puitposti katuse toetamiseks. Rehel on osaliselt õlg-,

osaliselt laastukatus. *Sutlepa k. Kärra t.* rehel on nii tuba kui rehealune kiviseintega; seevastu *Ölbiku k. Nibonds t.* on rehi palkehitis. Vaheliku abil on ühele poole rehte ehitatud ait, teisele poole kuur. Rehi on kaetud kimmkatusega. *Rooslepa k. Irjas t.* hästisäilinud reheahi (**joon.29**) on nii paekivi- kui maakividest, kolde kohal asetseb serviti paekividest võlv, mille välimine äär on laotud tellistest. Ülejäänud hoone on tervenisti palkehitis. *Spithami k. Jakas t.* rehi sisaldab ainult paekivist lahtise koldega kerisahjuga rehetuba; rehealust ei ole hoonel kunagi olnudki. Ülesmöödetud rehtedest on vaid *Suur-Einby k. Nõmme t.* ja *Hara k. Nina t.* rehetool säilinud parsi toetavad talad, esimesel neist ka parred.

4.3.4 Laut ja tall

Lautade arv taluõuel sõltus majapidamise jõukusest. Enamasti koosnesid laudad mitmetest ruumidest, mis olid üksteistest eraldatud vahelike abil. Uuemal ajal asetses laut tarbetuks muutunud rehealuses või selle kõrvale ehitatud ruumis. Üsna sageli ehitati laut aidaga ühe katuse alla, harvem tuli ette eluruumide ja lauda kooseksisteerimist (nt. *Sutlepa k. Jäätmaa t.*). Esines muidugi ka küllalt väikeseid üheruumilisi lautasid.

Eestirootslaste asualadel, seega ka Noarootsis tuli sageli ette nn. pöördusega lautasid: pika lauda eri osad asetsesid üksteise suhtes nürinurgi, loomapidamisruumide vahel asetsesid heinahoidlad (*tåran*) või katusealused, otstes aidad või kuurid. Sarnaseid lautasid leidub allikate järgi ka Soomes ja Rootsis⁷⁸. Pöördusi oli mitmeid, nii et laut omandas hobuseraua kuju või moodustasid täiesti suletud õue⁷⁹. Noarootsi aladel ei ole säilinud ühtegi sellist suletud õue. Hooned võisid olla ühendatud ka täisnurgi, kuid seda peetakse eestlaste ehitustavaks.

⁷⁸ Habicht, Tamara, lk. 70.

⁷⁹ Viires, Ants, lk. 291.

Laudad valmistati nii kivist kui puust. Palklautadele püüti lagunemise vältimiseks teha kõrgem kivialus (*Hara k. Berals t.* vana laut), tõsteti kivipiir poole hoone kõrgusele (*Paslepa k. Laarase t.*) või tehti laut täiesti kivist (*Suur-Nõmmküla, Tinis t.*). Tavaline oli, et kivilaudal oli kaks-kolm palgikorda sarikate all.

Lautade vanus on väga varieeruv: mõõdistatud lautade seintesse on raiutud aastaarve 1909 (**foto 37**), 1926, 1932, 1937. Paljud laudad on vanemad (mainitud on 1890ndaid), kuid täpset aastaarvu on raske kindlaks teha.

Pöördusega lautu leidis Noarootsi aladel tõenäoliselt palju; tänaseks päevaks on neist alles 2 (osaliselt 3): *Hara k. Berals. t* uus laut (**joon.30**), sisaldab kahte ruumi ja katusealust ning *Kudani k. Siimas t.* (**joon.31**), milles on 5 ruumi: peale varjualuse ja aida heinaruum, sealaut ja lehmalaud. Varjualuses asub töötav käsikivi (**joon.32**). Viimased kaks ruumi on maakivist 4..5 palgikorraga sarikate all, teised on palk- või laudehitised. Enne kasutati kõiki ruume aitadena ning nimetuski oli *kõver ait*. On teada, et Kudani külas leidis sääraseid lautasid (aitasid?) veelgi (nt. *Luks t.*)⁸⁰. *Rooslepa k. Nibondas Anders t.* pööraga laudast on säilinud ainult keskmine, sirge osa, kahest otsmisest laudast on järel vared. Laut oli ehitatud maakividest. Omapärane on *Hara k. Liiva t.* (**joon.33**) alt laieneva maakivivundamendiga sealaut.

4.3.5 Ait

Sarnaselt lautadele sõltus ka aitade arv õuel suurel määral talu jõukusest; keskmiselt oli ühe majapidamise juures kaks kuni kolm aita. Riideaitu kasutati suvel magamiseks; toiduaite oli vilja, kala, liha jm jaoks eraldi.

Noarootsi eestirootslaste aidad ei erinenud millegi poolest eestlaste samalaadsetest hoonetest: ka siin ehitati

⁸⁰ Kudani küla, Luks talu laut. Ülesmõõtmisjoonis. ENSV EM EA. EJ 162:2.

hooned kas ühekaupa või mitmekaupa kokku, sageli paigutati ait lauda või rehe otsmiseks ruumiks. Sageli oli kaks üksikaita asetatud kõrvuti ühise katuse alla nii, et nende vahele jäi 3-4 m laiune ruum, nn. aidavahelik. Aidad olid reeglina ristpalkehitised ning tõstetud niiskuse tõkestamiseks ning tõenäoliselt ka näriliste eest kaitseks maapinnast maakividega kõrgemale. Lävepakuks asetati aida ette suurem kivi, nn. mademekivi (sageli veskikivi), mis paiknes aida alumisest palgist pisut eemal. Vihma kaitseks moodustati ukse ette nn. ulualune. Noarootsis tehtud ülesmõõtmistel on fikseeritud ka kiviaitasid; need on peaasjalikult liha, kala vm. toiduainete hoiustamiseks ning ehitatud teiste palkaitadega kokku. Reeglina ei olnud aidaseinas aknaid - ilma valgusavadeta ruum hoidis ühtlasemat temperatuuri ning kahjuliku päikesekiirguse eemal. Aknaid tehti sisse hiljem, kui ruumi kasutati muuks otstarbeks, nt. treiaidana. Tavaliselt oli aidal puitpõrand ja -lagi.

Hara k. Liiva t. (joon.34) ait koosneb neljast ruumist: viljaait, riideaht, heinahoidla (vahelik) ning maakividest liha ja kala ait. Viimane ruum on suurem kui teised. Ait on ehitatud ülemöödunud sajandi viimasel kümnendil ning väga hästi säilinud vaatamata sellele, et asetseb maapinna suhtes küllalt madalal.

Kudani k. Siimas t. kaheruumilisest vahelikuga aidast on järgi üks aidapool ning kinniehitatud katusealune; teine pool aidast viidi naabertallu saunaks. Aidaukse ees asetseb veskikivi. Hoone uksele (*joon.35*) on säilinud väga omapärane puidust ja metallist ukseeluk väljast võtmega sulgemiseks; seestpoolt võis ennast kindlustada pika puust riiviga. Sama küla *Berals t.* aidauks (*foto.30*) on ainus sealkandis säilinud sagarhingedega uks: sagarukse kand on kinnitatud pööratava posti külge, mille alumine ots pöörleb õnardatud pakul, pealmist hoiab paigal sangataoline pide. Ukse suluseks on puitpöör, sangaks oksast tehtud look.

Suur-Nõmmküla Seffers t. ait (*joon.36*) koosneb kolmest osast: otstes paiknevad kalaaidad, kusjuures üks neist on paekivist, teine puidust; keskel asetseb nn. suvetuba.

4.3.6 Saun

Saun on igipõline ja üldlevinud peaaegu kõigi Läänemere ümber elavate rahvaste juures kui pesemis-, ravitsemis-, sünnitamis- ja elukoht. Samu funktsioone täitis ta ka Noarootsi aladel, kus sauna elamuks kasutati küll suhteliselt harva. Sarnaselt rehielamule on Noarootsis levinud nn. Lõuna-Eesti tüüpi saun. See oli üheruumiline, hiljem kaheuumiline (eesruumiga) palkidest suitsusaun, mille ahi asetses alati kas paremas või vasakus ukseurgas, suuga sissekäigu poole. Saunaahi oli kuni 19. sajandi keskpaigani lahtise kerisega pae- või maakivist ehitis, hiljem kaeti kolle reheahjule sarnase kummiga ning ehitati korsten; leiliviskamiseks jäeti kolle suurema avaga. Ahju üks või kaks külge võisid moodustada sauna välisseinad. Sarnaselt elamuga saadi saun suitsuvabaks, kui ahjusuu pöörati esikusse. Esikusse tekkis hilisemal ajal ka katel, kus soojendati pesuvett. Lava paiknes kas otse ahju kõrval või ukse vastas. Saunale tehti ka väike aken.

Noarootsi aladel esines eestirootslastele iseloomulikku sauna ja suveköögi ühise katuse alla ehitamist, kuid tänaseks päevaks ühtegi sellist konstruktsiooni säilinud ei ole. Siiski on suusõnalisi andmeid sauna ja sepikoja ühise katuse all paiknemisest.

Rooslepa k. Irjas t. (joon.37) suitsusaun on muutmata kujul säilinud üheruumiline ulualusega palkhoone. Kerisahi asetseb ukse kõrval ning moodustab osa sauna seinast; lava asetseb ukse vastasseinas. Endisaegse kahe ruumi jaotusega on veel *Riguldi k. Kase t. ja Hara k. Kõrgevälja t.* saun, ka *Väike-Nõmmküla* taludes leidub vanu korras suitsusaunasid. Ülejäänud antud piirkonna saunad on hilisemal ajal ümber ehitatud ning ahjud asendatud moodsate saunakeristega.

4.3.7 Suveköök

Suvekööke e. suvikodasid e. paargusid leidub Noarootsi vallas vaid mõned üksikud. Suvikojad olid asendamatud ajal, mil ainsaks keedukohaks toas oli lahtine keedukolle, ning tülika suitsu tõttu viidi terve majapidamise toidukeetmine õue. Sarnaselt saunade ja sepikodadega (ka rehtedega) püüti suveköök taluõuel asetada kohta, kus tuleoht teistele hoonetele oli väiksem.

Suveköögid jagunevad kahte tüüpi: püstkojad ning neljaseinalised köögid. Kuna püstkoja-tüüpi suvekööke antud piirkonnas enam ainsatki säilinud ei ole, me seda siinkohal pikemalt ei kirjelda. Vahemärkuseks vaid niipalju, et sarnaseid püstkodasid ehitati rannakülades sageli kahest püstipandud paadipoolikust (**foto 38**). Suurem osa neljaseinalistest suveköökidest on piklikud kiviehitised, viilkatuse ning otsaseinas paikneva uksega (**foto 39**). Mitmekesine on kollete ehitus - lihtsaim neist on lahtise tuleaseme paigutamine ühte hoone nurka; ainsaks kaitseks tõusva leegi ja sädemete vastu on paeplaat kolde kohal. Kaasnevaks nähtuseks lahtisele nurkkoldele on pööratav katlahoidja, nn. katlavinn, mille telje alumine ots toetub auguga varustatud kivile ning ülemine ots asetub seinale külge kinnitatud pidemesse⁸¹. Rohkem levinud on aga koldekummiga varustatud leeasemed. Ka Soomes ja Skandinaavias oli vanasti üldlevinud ilma laeta, keset põrandat asetseva tulekoldega ning katuses paikneva suitsuavausega õueköögid⁸².

Noarootsi alal on praegu säilinud kaks suvekööki, mis võivad olla vanemad kui 100 aastat. Üks paargu asetseb *Paslepa k. Brus t.* (**foto 40**) ning on piklik paekivist katusekiviga kaetud, osaliselt lagunenu. Mismoodi nägi välja tema koldease, ei olnud võimalik tuvastada. Teine paekivist seintega suvekoda asub *Väike-Nõmmkülas Antsu t., Rooslepa k. Brus t.* on

⁸¹ Ränk, Gustav, lk. 283.

⁸² Samas, lk. 297.

fikseeritud suveköögi vare, mida on nimetatud ka sepikojaks; iseloomustatud on seda kui püstpalkehitist. Ilmselgelt tänapäevased õueköögid asuvad *Vööla asunduses Lepiku t.* ning *Paslepa mõisa lähedal asetsevas Kallasmäe t. (foto 41)*, mis on ehitatud laudadest ning kaetud eterniitkatusega.

4.3.8 Sepikoda

Kuni 19. sajandini tegi kõik sepatööd tavaliselt vallasepp; harvemini ehitati sepikodasid talu isiklikuks otstarbeks: sepatööd ei osanud mitte iga talumees. Hoone ehitati sageli kokku saunaga või suveköögiga. Sepikoja plaaniline lahendus oli kõikjal enam-vähem ühesugune: ukse vastasküljel asus ääs ja selle kõrval vasakul pool lõõts; ääsi ees toetus pakule alas, nurgas seisis sütetõrs⁸³. Süsisid võidi hoida ka eraldi ruumis, kuid see ei olnud väga levinud. Eestirootslaste vanade sepikodade ääsid olid pealt kaetud roovialustele sarnaselt koldekummiga, mis pealtpoolt ahenes korstnaks. Eestlaste sepikodadel tavaliselt korstnaid ei olnud. Sepikoda ei pruukinud olla kiviehitis, vaid sarnaselt teistele taluhoonetele puidust, sellisel juhul ilma tuldkartva õlgkatusega.

Tahu k. Nina Gustavi t. on ainus säilinud (talu)sepikoda Noarootsis (**joon.38**). See on väike, ca 5,5 x 7,7 m pindalalga ilma laeta pae- ja maakiviehitis. Ääs paikneb hoone kahe poolega laudvärava poolt sisenedes vasakul taganurgas, lõõts selle ees; mõlemad on suurepäraselt säilinud. Ääsipealne kasvab üle sujuvalt paekivist korstnaks, mis on viltu ehitatud (vajunud?), ulatudes harjani. Hoone on olnud kunagi krohvitud; tänaseks on see peaaegu täielikult maha pudenenud. Katus on kaetud plekiga. Hoone võib pärineda mõisa aegadest. Ka *Riguldi mõisa* hoonetekompleksi kuulub sepikoda.

⁸³ Eesti Arhitektuuri Ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1965, lk. 395.

4.3.9 Kelder

Keldreid juurviljade ja kartulite hoidmiseks hakati rajama 19. sajandil seoses kartulikasvatuse hoogustumisega. Noarootsi aladel oli tavaline, et keldrit eraldi hoonena ei olnudki, vaid aeti läbi nt. majaotsa külmkambriga, aitadega või elumaja köögi all paikneva keldriga. Eraldi keldrihooned Noarootsi piirkonnas on enamuses paekivist muldkatusega poolenisti maa sisse kaevatud väheldased ehitised. Üks vana säilinud kelder asetseb *Paslepa k. Laras-Andruse t.* ning on ehitatud peaaesjalikult püstlaudadest; katus, mis ulatub maani, on kaetud õlgedega. Maa- ja paekividest kelder asub sama küla *Dückers t.* (**foto 42**). Siiski tundub, et endisaegseid keldreid on sealkandis suhteliselt vähe säilinud ning tänapäevaseid keldreid pole juurde ehitatud.

4.3.10 Küün ja kuur

Küünid ja kuurid ehitati iseseisvana või mõne teise hoone külge (nt. rehi). Samuti asetsesid nad taluõuel või sellest kaugemal heinamaa ääres. Küünid on reeglina püstlaudehitised ning kuuluvad tavaliselt ajutiste ehitiste hulka, millel ei ole erilisi tunnuseid ega arhitektuurset väärtust.

4.3.11 Kaev

Kaevude ehituskultuuri vanust ei ole Noarootsi aladel arheoloogiliste kaevamistega määratud. Arvatavasti paiknesid vanimad kaevud küla keskmes, mis olid tõukeks nn. sumbkülade tekkeks (vt. eespool). Hiljem tegi iga peremees oma õuele eraldi kaevu; esimese Eesti Vabariigi ajal juba puurkaevu. Tavaliselt vooderdati kaevud maa(raud)kividega, harvemini paekiviga; 1920.–1930.aa. kasutati betooni. Kaevurakked valmistati reeglina puidust. Madala veetasemega kaevudest

kasutati veevõtuks lihtsat pika varre külge kinnitatud koppa; kui vesi oli sügavamal, ehitati kooguga kaev (**fotod 43, 44**). Tavaline oli, et taluõuel paiknes kaks, sageli aga kolm kaevu, neist üks lautade ja teine sauna juures. Kui majad asetsesid väga lähestikku, oli kaevusid vähem. Karjamaal olid omaette kaevud.

4.3.12 Käimla

Käimla kujutas endast lihtsat laudseinte ja istelauaga väljakäigukohta, mis paigutati õuele elamu lähedusse, tavaliselt omaette pöösaste vahele või laudaseina äärde. On raske hinnata, millal tekkis eestirootslastel väljakäik kui iseseisev ehitis; eestlaste hooneid käsitlevates kirjatükkides määratletakse nende kasutuselevõttu alles 19. sajandi lõpukümnenditega⁸⁴. Noarootsi aladelt on teada ka üks suhteliselt haruldane kahe istekohaga ilma vaheseinata käimla, mis paikneb *Aulepa k.* endise *Sutlepa vallamaja* õuel.

4.3.13 Tuulik

Noarootsis laialt levinud pukktuulikuid peetakse vanimaks veskitüübiks Euroopas. Hollandi tuulikuid sealkandis ei leidunud. Erinevalt mandri-Eestist, kus teoori-talupoeg pidi vastava tasu eest laskma vilja jahvatada mõisaveskis, oli Lääne-Eesti rannikualadel oma tuuleveski kahe või enama pere peale. Tuulikud ehitati küla lähedale lagedamale künkale (**fotod 45, 46, 47**). Pukktuuliku ehitus on ära toodud **joon. 39**.

Noarootsis ei ole alles ühtegi tuulikut. *Sutlepa* külast on viidud üks tuulik Eesti Vabaõhumuuseumisse. Ligi viis aastakümnet vanadelt fotodelt näeme, et Noarootsi tuulikute kere ulatus peaaegu maani, kõrge kividest jalg jääb selle

⁸⁴ Viires, Ants, lk. 301.

varju. Praeguseks hetkeks on külades säilinud umbes 3...4 tuuliku sambad (**foto 48**); nn. tuulikuküngaste kohad on siiski äratuntavad, kuigi tänaseks päevaks osaliselt võsastunud.

4.3.14 Võrgumaja

Noarootsi rannikualadel, kus kalapüük oli üheks peamiseks elatusvahendiks, tekkisid paatide, võrkude ning teiste kalapüügivahendite hoidmiseks võrgumajad. Tavaliselt paigutati terve küla talude võrgumajad rivisse, harvemini nelinurkselt, mille vahele jäid nn. võrguaiad (vaberead) (**joon.40**).

Võrgumajad kujutasid endast üheruumilisi ristpalkidest õlg- või rookattega viilkatusega majakesi, mis paiknesid otse lagedal rannal, mitte kaugel veepiirist. Uksed asetsesid maja otsas ning olid suunatud maa poole; aknaid ei olnud. Põrand tehti laudadest. Sageli jäeti hoone otsaseina sarnaselt aidaga nn. ulualune.

Küla kalapaadid randusid ühise puukai ääres; kui rannik oli aga kivine ja lausik, ehitati sinna kividest paadisadamad, nn. lautrid. Võrgumajades olid üles seatud õrred, mille peal võrke kuivatati. Võrgumajade ees jooksis piki hoonet 3-4 ümarat latipaari; need toetusid otstega küüni otsaseinte sisekülgedele löödud klotsidele⁸⁵.

Ühte võrgumaja kasutas kaks või isegi rohkem peret, kes moodustasid paatkonna. Võrgumaja (nn. võrguait) võis asetseda ka talundi teiste hoonete hulgas, eriti nendel peredel, kes merest kaugemal elasid. Mererannal kadusid võrgumajad juba enne II Maailmasõda, siis hoiti võrke ja kalapüügiriistu majapidamises selleks kohandatud ruumis.

⁸⁵ Luts, Arved, lk. 81.

4.3.15 Kalamaja

Kalamajasid e. rannamajasid leidus igal pool Lääne-Eesti rannikualadel ja saartel. Need kujutasid endast kalurite poolt ühiselt ehitatud väikeseid sauna-tüüpi elamuid, mida kasutati püügihooegade kestel ajutise peavarjuna. Hoone koosnes kahest ruumist: toast ja esikust. Esik oli suhteliselt kitsas ilma laeta ruum, mis hõlmas enda alla u. 1/3 maja pikkusest. Seal hoiti püüniseid ja kalapüügivarustust. Välisuks asetses hoone külgeinas. Toa kojapoolses nurgas asetses kerise-tüüpi ahi. Toal oli kaks tillukest akent. Piki seinäääri jooksid laiad ja madalad lavad või koikud, mida kasutati magamiseks. Otsaseinas võis olla ka kahekordne lavats - nari. On andmeid, et suurematel kalapüügihooegadel, kui majja tuli mahutada rohkem kalureid, riputati ka lae alla magamisase⁸⁶. Kalamajad nagu võrguküünidki kadusid Noarootsi randadelt II Maailmasõja ajal.

Talvisel ajal kaugematele kala- ja hülgepüügiretketele siirdudes võeti kaasa koost lahti võetavad kalastusmajad, mis paigaldati sobival kohal otse jääle⁸⁷. Olgugi et antud nn. putkade (vene k. *бурка*) kirjeldus pärineb Läänemere idaosast pärinevatelt saartelt (*Suursaar, Tütarsaared* jt.), võib oletada, et ka Noarootsi kalurid kaugematesse vetesse kalastama minnes tarbisid sarnase põhikonstruktsiooniga ajutisi elamuid. Hoone oli laudehitis, umbes "süld pikk, lai ja kõrge"⁸⁸. Esiküljel paiknes uks ja tagaküljel üheruuduline aken. Elamus asetsesid sarnaselt kalamajadele magamiskohad ja ahi, mille plekk-korsten ulatus läbi katuse. Nn. putka oli kergesti koost lahtivõetav ning kelguga veetav. On teateid ka mittelahativõetavate kalastusmajade kohta. Kalamajad kuulusid reeglina tervele paatkonnale.

⁸⁶ Ränk, Gustav, lk. 220.

⁸⁷ Talve, Ilmar, s. 145 jj.

⁸⁸ 1 süld = 1,781 m

Eestirootsi talumajapidamine oli väga rikas erineva funktsiooniga ehitiste poolest, mis oli tingitud sisemaa eestlastest erinevast eluviisist ja mereäärsest elukohast. Rahuldavas ja kohati vägagi heas seisukorras on suuremalt jaolt elumajad; vaid vähesed kõrvalhooned on rahuldavas seisukorras. Nende põhifunktsioonid on enamuses unustatud, kuna maaelu areng viimase poolesaja aasta jooksul on tunduvalt muutunud. Kahjuks on enamik konstruktsioonilt huvitavaid ja meie maastikus alati omal kohal olnud ehitisi sootuks kadunud (sepikojad, tuulikud, võrgukuurid, paadisillad). Nende taastamine ja igapäevane kasutamine rikastaks praegust ühekülgset maastikupilti ja elustiili tunduvalt.

4.4 Sakraalehitised ja surnuaiad.

Noarootsi Püha Katariina kiriku (*Nuckö St: Katharina kyrka*) (**fotod 49, 50**) ehitusdaatum ei ole täpselt teada; esimesed kirjalikud teated kirikust on pärit 1500.aa. On ka arvatud, et kiriku lasi püstitada 1391.a. Saare- ja Läänemaa piiskop *Winrich v. Knipenrode*⁸⁹. Kas antud kohal võis algselt paikneda ka puukirik, ei ole teada.

Paest ja maakivist tehtud kirik koosneb ristkülikulise põhiplaaniga 3-löövilisest pikihoonest ja väiksemast 4-nurksest koorist (**joon.41**). Käärkamber ja väike eeskoda, samuti barokse kujuga aknad on lisandunud tõenäoliselt 17. sajandil. Täiesti erandlik on läänekülje ette ehitatud matmiskabel. Siseruumis domineerivad kolm paari saledaid paesambaid, mis kannavad taladel laudlage. 1862-1873 toimus kirikus põhjalik remont.

Mitte kaugel kirikust asetseb Pürksi mineva tee ääres vana surnuaed, mis on kiviaiaga piiratud. Uuem surnuaed, kuhu

⁸⁹ Eesti evangeelse luteriusu kirikud. Toim. B. Ederma, A. Jaik. Tartu: Konstantin Jaik'i kirjastus, 1939, lk. 161.

ka praegu maetakse, asub kirikust põhjapool (**foto 16**).

Noarootsi pastoraat (foto 51) püstitati kiriku vahetusse lähedusse 17. sajandil ilmselt seoses kiriku ümberehitustöödega. Noarootsi koguduse pastor Sven Danell, kes elas Noarootsi kiriklas 1933-1937 aastal, on kirjeldanud seda järgnevalt⁹⁰:

"Värvimata halli, pikka, laia ja kindlat palkidest kiriklahoonet kattis kõrge, põhja poolt sammalroheline õlgkatus. Korstnajakalale oli kirjutatud aastaarv 1683 ja ma kaldun arvama, et maja polnud sellest ajast saadik kuigi palju muutunud, kui Karl XI Eesti kooliolude vastu huvi tundis ja Isac Sveonis Haselblad oli tema esindaja Noarootsis. Idapoolses majaotsas oli kaks suurt kööki, millest ühte oli varemalt, kui pastor ise veel põldu pidas, kasutatud tööväe toitmiseks. Seal oli muldpõrand ja ruum toimis nüüd sahvrina ja puukuurina./---/ Maja keskel oli suur saal, mida kõige külmemal ajal kasutati ka jumalateenistuste pidamiseks. Kirikut nimelt ei saanud kütta. Kõige meeldivam ruum oli tegelikult kantselei ehk pastori tööruum /---/.

Rohtukasvanud õuel seisis kõrge kaevukook, mille otsas rippus rautatud ämber. /---/ Õue raamisid peale palissaadi veel vankrikuur, küün, tall, laut, sigala ja suur, tuulepragusid täis leerimaja, kõik hallidest värvimata palkidest ja õlgkatusega. Leeritoas elasid leerilapsed õpetusenädalal ning valmistasid pliidi peal kodunt kaasavõetud toidukraamist ise süüa. Seal oli ka suitsuahi sinkide, vorstide ja kala suitsetamiseks. Korsten oli lihtne ja sirge ning alt nii avar, et mitu inimest võis vorstikonksude all sirgelt seista. Oli tunne, nagu seisaksid kaevu põhjas, ja kõik ümberringi oli kaetud läikiva rasvase nõekorraga."

Noarootsi pastoraat on 1990ndatel aastatel korda tehtud ning seal asuvad koguduse ruumid.

Noarootsi kirikul oli kolm abikirikut: Rooslepa kabel, Sutlepa kabel ning Osmussaare Jeesuse kabel.

Rooslepa kabel (foto 7) rajati vana puukabelina juba aastal 1629; Riguldi mõisavalitseja M. Rösleri kulul ehitati

⁹⁰ Danell, Sven, lk. 302-303.

Sutleppa viidud puukabeli asemele 1834.a. kivikabel. See hoone on maa- ja paekividest ühelööviline kõrge viilkatusega ja torniga ehitis. Pärast II Maailmasõda olevat kabel veel u. 15 aastat töötanud; 1960–1970ndatel aastatel jäi see aga tühjaks ning 1978.a. viis suurem idatorm torni pikali⁹¹. 1991. aastaks kabeli varemed ja nende ümber olev surnuaed korrastati. Eestirootslaste ja nende järeltulijate poolt püstitati kabeli kõrvale väike puidust kellatorn.

Sutlepa kabelist (foto 52) on andmeid 1627. aastast, mil kabel alustas tööd Noarootsi abikirikuna. Tema kõrget iga tõendab välisukse kohale sisse lõigatud aastaarv 1629. Osa hoonest moodustab Rooslepast 1835.a. toodud vana puitkabel, ümberehitused lõpetati ilmselt 1837, kuna ka see aastaarv on lõigatud välisukse piirde sisse⁹². Põhiplaanilt kujutab kabel enesest nelinurkset ruumi kitsama kooriosaga (**joon.42**); seinad on ehitatud kahelt poolt tahatud palkidest ristnurgaliitena. Kabel on kaetud rookatusega, mida lääneküljes kaunistab väike torn. Ümber kabeli asetses väike surnuaed. 1970. aastal viidi kabel Eesti Vabaõhumuuseumisse. Kabel pühitseti 1989. aastal Tallinna Jaani koguduse abikirikuks.

Osmussaare Jeesuse kabelit (fotod 53, 54, 55) mainitakse esmakordselt 1642. Proua *Richteri* ja parun *Ungern-Sternbergi* toetusel ehitati Osmussaarele 1766. aastal uus kivikabel. S. Danell kirjeldab pühakoda järgmiselt⁹³:

“Kabeli ees seisab üksildane mitme tüvega pihlakas, rohkem põõsas kui puu, mis pidavat koos kabeliga moodustama tähtsa meremärgi. Väikese kirikuaia värava kohal kerkib võimas puuskulptuur, mis kujutab Martin Lutherit, Piibel käes. See on kunagi ennemuistsel ajal karile jooksnud ja suure reformaatori nime kandnud kaubalaeva küljest lahti saetud käilakuju. Nii nagu kõik käilakujud, on ka Luther pisut liiga nõgusa seljaga, mistõttu näeb välja ülearu kõrk. 1918. aastal on Vene madrused tema pihta märki lasknud, kuid kuuliaugud on kinni pahteldatud ja nägu valge õlivärviga üle värvitud. /---/ Suur värav Lutheri kuju all on vastupidavast tammest. Siit-sealt on jämedad

⁹¹ Sarv, Ain, lk. 83.

⁹² Tihase, Karl, lk. 341.

⁹³ Danell, Sven, lk. 52.

tugipalgid veidral viisil läbi puuritud. Augud läbivad puud kergesti, otsekui oleks juustu lõigatud, ilma servadesse vähimatki sakki või pindu jätmata. Siin on puitu läbinud granaadikillud.”

Pärast sõda kabel lagunes ning surnuaed lõhuti. 1990ndate aastate algul püstitasid osmussaarlaste järeltulijad kabeli kõrvale puidust kellatorni.

Palvemajasid asetses väga paljudes külades: Tuksis, Riguldis, Rooslepas, Väike-Nõmmkülas, Sutlepas (**foto 10**), Norrbys, Einbis (**foto 47**) jm.

4.5 Mõisad

Mõisasid oli praeguse Noarootsi valla aladel kümnekond: Riguldi (*Rickhult*), Aulepa (*Dirslätt*), Sutlepa (*Sutlep*), Nõmmküla (*Klottorp*), Vööla (*Bisholm*), Paslepa (*Pasklep*), Saare (*Lyckholm*), Pürksi (*Birkas*) ja Tahu (*Skåtanäs*), lisaks Noarootsi (*Nuckö*) kirikumõis.

Milline nägi mõis välja enne 18. sajandit, annavad meile aimu 17. sajandi lõpul teostatud revisjoniprotokollid seoses Rootsi valitsuse poolt läbi viidud suure mõisate reduktsiooniga. Need dokumendid näitavad, et vana-aja mõis oli küllalt rustikaalne, erinedes ainult oma stiili poolest taluehitistest. Ehitusmaterjalina domineeris puu ning tehnikagi oli sama, mis taluhoonetel: seinad olid kokku nurgatud palkidest, katus oli tehtud õlgedest või kisklaudadest. Taluelamust erines härrastemaja oma tüübi poolest – see oli maja, kus eeskoda hõlmas ka köögi ning köögiuks täitis ühtlasi ka paraadukse ülesannet. Köögis asetses reeglina korstnaga tulekolle – mantelkorsten ning toas olid kahhelahjud ja klaasitud aknad. Köögist mõlemale poole avanesid toad.

Hoonete hulgas võib eristada kahte liiki: ühelt poolt tarbeehitised, nagu saun, aidad ja rehed, mis on kujunenud vanal talupoeglikul põhjal; teiselt poolt härrastemaja koos valitsejamaajaga ning nelinurkne karjaaed, hobusetall

töllakuuriga ja veel mõned spetsiaalsed ehitised nagu näiteks pruulikoda, sammasait juustude kuivatamiseks ja vangikong⁹⁴. Need toredad kivimaterjalist baroksed ja klassitsistlikud mõisad, mis on Eestis levinud, tekkisid alles 1750ndast aastast. Noarootsi peamiselt oma kõrvalise asukoha pärast selliseid uhkeid hooneid ei kerkinudki.

Riguldi rüütlimõis loodi aastal 1604, kui baltisakslane *Robert Woldeck* omandas enda valdusesse Riguldi, Höbringi, Ölbiku ja Paia külad. *Jakob De la Gardie* omandas Riguldi mõisa pärast Hiiumaad ja Haapsalu lossi, linna ja lääni aastal 1642⁹⁵. 1688. aasta mõisate visitatsiooni andmetel⁹⁶ oli Riguldi härrastemaja vana laudkatusega ehitised, mainitakse ka eeskoja müüritud korstent, mis oli tõenäoliselt mantelkorsten. Säilinud peahoone pärineb 19. sajandi I veerandist ning on ühekorruseline poolkelpkatusega palkehitis.

Mõis kuulus perekond *Taubele*. Enamik rohkearvulisi kõrvalhooneid on varemeis. Viimastel aastakümnetel on Riguldi mõisa peahoone olnud Tallinna Eriinternaatkooli kasvandike suvekoduks (**foto 56**).

Aulepa karjamõisa rajamise kohta puuduvad täpsed andmed, arvatavasti rajati see, nagu teisedki piirkonna mõisad, 17. sajandi esimesel poolel. 1606 kuulus mõis krahv *J. Fr. von Mansfeldtile*, 1627 *De la Gardie'le*, sai aga seejärel 1693. aastal kroonu omandiks. 1800.a. paiku oli omanikuks *Stenbock*⁹⁷. Mõis oli väga väike, tema hoonestusest on järel ainult mõne kõrvalhoone vare.

Sutlepa karjamõis eraldus Uuemõisast 1809. aastal. Mõis asus kohal, kus nüüdisaegne uus Sutlepa-Dirhami maantee lõikab endist mõisaõue nii, et lihtsa puust peahoone ning osa abihoonete varemed jäävad vasemale, mõned suured paekivist

⁹⁴ Ränk, Gustav. *Balti mõisate ehituskultuur enne suuri stiiliperioode*. – Müüt ja tegelikkus. Tartu: Ilmamaa, 2000, lk. 278–285.

⁹⁵ Holst, Juta. *Riguldi mõisast ja tema maadest moodustatud asundusküladest*, lk. 72.

⁹⁶ Ränk, Gustav. *Die älteren Baltischen Herrenhöfe in Estland*. Uppsala, 1971, s. 125.

⁹⁷ Holst, Juta. *Ajaloolisi andmeid uuritud küladest*. – R. Zobel. Hoonestusajaloo uurimine ja talude arhitektuurne mõõdistamine. Kõide VII. Tallinn, 1999, lk. 6.

kõrvalhooned paremale poole teed. Viimased kuuluvad praeguse *Jäätmaa t.* hoonestusse. Teisel pool teed olevad hooned on *Põldotsa t.* koosseisus.

Nõmmküla mõis, mis analoogselt sellekandi mõisatele loodi samuti 17. sajandil, asetseb praeguse Suur-Nõmmküla ja Väike-Nõmmküla vahel. Mõisa tekkimisega vana Nõmmküla küla asemele olid paiksed talupojad oma küla sunnitud "kolima" Suur-Nõmmküla alale. Hiljem kuulus see mõis perekond *Taubede Riguldi* mõisa alla. Praegune mõisa peahoone pärineb 18. sajandist. Peahoone (**foto 57**) on pikk poolkelp-katusega paekivist hoone, mis on nõukogude ajal kasutuses olnud rahvamajana ning eluruumidena. Teistest hoonetest on säilinud Riguldi mõisa abihoonetele sarnaste uhkete paarissammastega tall ning osaliselt lagunenud kivist katusega aidad (**foto 58**).

Vööla mõis on arvatavasti loodud 1600. aa. I poolel. Allikatest on teada, 1738.a. eraldus see Uugla mõisast; 1830.a. kuulus mõis *Magnus De la Gardie*'le, 19. saj. keskel läks mõis aga *Nikolai von Baranoffi* valdusesse⁹⁸. Vööla mõisa härrastemajas pandi 1909.a. alus *Rootsi Haridussõprade Seltsi* asutamisele. 1924.a. ostis vald riigilt maja ära ning rajas sinna koolimaja, mis töötas 1949. aastani. Praeguseks ei ole mõisa hooned peale mõne abihoone säilinud.

Paslepa mõis (**foto 59**) rajati 1679. aastal *Magnus De la Gardie* poolt ning see oli poolsaare suurim. 1873–1887 töötas mõisa peahoones Paslepa õpetajate seminar. 1940–1992 oli mõisakeskus NSVLiidu piirivalvevägede käes, kes selle tundmatuseni ümber ehitas (**foto 60**). Mõned kõrvalhooned on säilinud, endisest laudast on nõukogude ajal ehitatud suurlaut; rehe (**foto 61**) järelejäänud osa katus on sisse langenud.

Saare mõisa on esmakordselt mainitud 1662. aastal. 18. sajandil rajatud peahoone (**foto 62**) kuulub *Rosenite* suguvõsale. See on kõrge poolkelpkatusega barokstiilis paekivihoone, mille renoveerimine ja ümberehitamine on

⁹⁸ Holst, Juta. *Ajaloolisi andmeid uuritud küladest*. –R. Zobel. Hoonestusajaloo uurimine ja talude arhitektuurne mõõdistamine. Köide VIII. Tallinn, 2000, lk. 12

käesolevaks hetkeks juba lõppenud. Vana mõisahooned, mis dateeriti aastasse 1662, on tõenäoliselt lagunened või ümber ehitatud (nüüdne Saare t.). Hoonetekompleksist on säilinud veel kelpkatusega endine hobusetall (**foto 63**), kus töötab praegusel hetkel Lyckholmi muuseum. Peale mainitud hoonete on alles veel mõned paekivist abihooned.

Pürksi mõisa on esmakordselt mainitud 1620. aastal. Mõis kuulus kuni 1919. aastani *Ungern-Sternbergide* suguvõsale. 19. sajandist pärit peahoones asus 1920–1943 aastani Pürksi Põllutöö- ja Rahvaülikool. 1989–1995 hoonet restaureeriti; praegu kasutab seda Noarootsi Gümnaasium (**foto 64**).

Tahu mõis asetses küla lähedal. Mõis lagunes pärast II Maailmasõda.

Noarootsi kirikumõis vt. Noarootsi pastoraat.

4.6 Muud ehitised

Endises Noarootsi vallas on teada mitmeid **kõrtsikohti**, kuid need ei ole säilinud või on tundmatuseni ümber ehitatud. Endised **koolihooned** on enamuses elumajad või ühiskondlikud hooned. Pürksis töötab **Noarootsi Gümnaasium**. Arhitekt *M. Nummerti* projekti järele ehitatud hoone on ühe-, osaliselt kahekorruseline plokkidest viilkatusega post-modernistlik koolihoone. **Vallamajasid** on säilinud 3: Riguldi, Paslepa ja Sutlepa. Paljudes kohtades tegutsesid **kultuurimajad**. Paaris külas oli hädasolijate aitamiseks **pritsimajad** (Paslepa, Österby, Suur-Nõmmküla jt.). Paslepa pritsimaja (**foto 65**) ei ole tänaseni säilinud, kuid seevastu asub ilma tornita endine pritsimaja *Höbringi k. Juhans t.* (**joon.43**). See kujutab endast suurte väravatega lihtsat laudkuuri, mille torn on lammutatud.

Nõukogude ajal ehitatud kolhooside **suurlaudad** paistavad maastikul väga silma, nad on ebaoproportsionaalselt suured ning tänaseks päevaks täiesti amortiseerunud (**fotod 66, 67**). Sama kehtib lagunened **sõjaväe- ja piirivalvehitiste** kohta, mida leidub kõikjal terves vallas. Omaette probleem on Nõmmküla **polügoniga** (**foto 12**), kus saastusaste võib ulatuda üle kriitilise piiri. Osmussaare **majakas** (**foto 6**), mis ehitati

1850.a., õhiti sõja ajal ning taastati raudbetoonkonstruktsioonina 1954.a. Teine majakas Noarootsi vallas paikneb Spithamis. Telise neemel on kaks Eestis suhteliselt haruldast maakividest nn. **päevamärki** (meremärki) (**foto 68**), mis rajatud 1910. aastal.

Noarootsi valla sakraalhoonetest on suhteliselt heas seisukorras vaid Püha Katariina kirik. Paari teise pühakoja ümber on taastatud umbekasvanud surnuaiad ning püstitatud kellatornid. Autentse maastikupildi säilitamise huvides tuleks taastada Rooslepa kabel kui Noarootsi kiriku tähtsaim abikabel. Osmussaare kabeli varemed vajavad kaitsmist.

Enamik Noarootsi valla endistest mõisahoonetest on suuremal või vähemal määral restaureerimatud; tagasihoidlikud säilinud hooned vääricksid siiski uue funktsiooni sisse toomist ning korrastamist.

Kokkuvõte

Käesolevas töös olen lugejale kirjeldanud Lääne-Eestis kuni Teise Maailmasõjani eksisteerinud omapärasest kultuurmaastikku – eestirootslaste asustust koos neid ümbritseva elukeskkonnaga, maastikuga ja külaarhitektuuriga, puudutades ka kultuurmaastiku autentsuse säilitamisega seonduvat probleemistikku.

Järeldused eestirootslaste asustuse struktuuri kohta.

- Noarootsi valla struktuuri on võimalik analüüsida läbi tema külade lühikese kirjelduse ja rahvastiku dünaamika, külade tüpoloogia ja arengu, toetudes erinevatest ajalooperioodidest pärit maakaartidele.

- Varasemad eestirootslaste asustuste kohad tekkisid suure tõenäosusega Noarootsi saare ja maismaa vahelise väina kallastele Sutlepa ja Hosby küla aladele; samuti Eylandi rannikualade jõesuudmetesse, Roosleppa ja Riguldisse.

- Kuigi rannaelanike peamiseks liiklemisvahendiks oli paat, kujunes kohtade vahel välja omamoodi võrk, mis on säilitanud oma struktuuri ja ulatuse tänapäevani. Võrk iseenesest ei ole ainult kujund, vaid topograafiline, maastikus reaalselt liikumist tähistav märk⁹⁹. Sellele on lisandunud uued ühendused, mis parandavad liikuvust suuremate sõlmpunktide vahel. Säilunud teede struktuur koos hoonestusega kannab endas konkreetse asustuse identiteeti selgemini kui lihtsalt üksikhooned. Unustatud teede taaskasutamine aitab kaasa kadunud identiteedi leidmisele. Nii on näiteks Norras juhitud jalgtee läbi vana elurajooni selleks, et pöörata tähelepanu selle väärtusele.

- Võrreldes omavahel erinevates allikates märgitud eestirootslaste rahvaarvu, on hoomatav selle dünaamika erinevus kogu Eesti elanikkonna arvukuse suhtes. Suuremateks tagasilöökideks rahvaarvu kasvus kujunesid Põhjasõja-eelsest

⁹⁹ Lehari, Kaia. *Tee viib ja viitab*. – Koht ja paik. Eesti Kunstiakadeemia, Toimetised 8, 2000, lk. 44-51.

viljaikaldusest tulenenud nälja-aastad, sõda ning sellele järgnenud ulatuslik katkulaine, mis hävitas umbes viiendiku kogu Eesti rahvastikust, kuid tunduvalt üle poole Noarootsi valla rahvastikust. Vaatamata tühjaks jäänud kohtadele tulnud eestlastega segunemist säilitasid vähesed eestirootslased oma eraldatuse uuselanikest ning tagasid sellega kultuurmaastiku püsimise.

Järeldused eestirootslaste arhitektuuri kohta

- Võrreldes eestlaste maa-arhitektuuriga esines eestirootslaste taluhoonestuses põhimõttelisi erinevusi: peamine neist seisnes elumaja eksisteerimises rehest eraldi hoonena, mis oli varustatud eeskojast kütmise süsteemiga (roovialusega), mis tagas elurehest erinevalt suitsuvaba keskkonna. Varem kui eestlaste elamul võeti tänu roovialuse täiustamisele kasutusele korsten.

- Asuniketalude laialdase võrgu tekkimisel säilitasid eestirootslased oma elamul traditsioonilise plaanilahenduse, mis seisnes esialgsele kolmele ruumile - kojale, köögile ja toale - kambrite lisamises teisele poole koda nii, et hoonet sai kasutada hoonet kaks perekonda. Elumajad omandasid enne Teist Maailmasõda tugeva eestindamissurve all eestlaste taludega sarnased nimed ning väljanägemise, mistõttu nende sisemine säilinud struktuur on väärtuslik ja autentne.

- Rannarahvale iseloomulikud ehitised: paadilautrid ja võrguküünid koos vaberidadega, samuti tuuleveskid on täielikult hävinenud. Nende taastamine maastikupilti aitab tunduvalt kaasa miljööväertusliku piirkonna regenereerimisele.

- Palkmaja on kõige algelisem puitmaja ehitamise süsteem; kui palgid on oskuslikult üksteise külge kinnitatud, säilitavad nad oma tiheduse. Selline maja peab pideva hoolduse korral vastu sadu aastaid ja rohkem, kui ta on tõrvatud või kaetud õli(keedu)värviga. Konkreetse materjali eal ei ole alati tähtsust, pigem peab siin tähelepanu pöörama traditsioonile - ka asendatud palk kannab endas terviku sõnumit. Tähtis on, et me oskaksime seda sõnumit tabada ja

kuulata. Maja kultuuriajalooline väärtus võib seisneda ka oma ajastu ehitusmeistrite tegevuse jäädvustamises.

- Traditsioonilised ehitusvõtted ja autentsed materjalid on olemasolevates hoonetes fikseeritavad läbi säilunud detailide. Nende taaskasutamise võti seisneb puidu kui ajaliku materjali tajumises ning aksepteerimises. Puithoone vajab pidevat hooldust.

Muinsuskaitsealine aspekt

Praeguse seisuga kuuluvad Noarootsi vallas muinsuskaitse alla järgmised objektid: Noarootsi kirik, kabel, kirikuaia piirdemüür, kirikuaed ja kalmistu; Noarootsi vana kalmistu, Rooslepa, Sutlepa ja Pürksi kalmistud ning Kudani küla nn. "katkukalmistu"; Noarootsi pastoraadi kompleks (8 objekti); Pürksi mõisa kompleks (5 objekti), Riguldi mõisa kompleks (8 objekti) ning Saare mõisa kompleks (5 objekti). Lisaks Aulepa küla pelgpaik "Karumägi", kalmistu "Kabelimägi", pakktee ning ohvrikivi¹⁰⁰. Ühtegi terviklikku talukompleksi Noarootsi vallas praegu kaitse all ei ole.

Autorile teadaolevatel andmetel on tehtud ettepanekuid mõnede objektide nimekirjast maha võtmiseks (näiteks Saare mõisa kompleks, Pürksi mõisa kompleks, Riguldi mõisa park ja töllakuur) kui ka juurde lisamiseks (näiteks Einbi küla Nõmme talu kompleks). Objektide kustutamine kaitsealuste objektide nimekirjast on tingitud nende ulatuslikest ümberehitustest, mis ei ole arvestanud endisaegset konteksti, mille põhjal objekt mälestisena kaitse alla võeti.

Perspektiivis on mõeldud kaitsealuste objektide paigutamisele kolme suuremasse rühma: rahvusvahelise tähtsusega objektid (kategooria A), riikliku tähtsusega objektid (kategooria B) ning kohaliku tähtsusega objektid (kategooria C). Sellised muudatused oleksid aga suhteliselt kaugel tulevikunägemus, kuna nii praegune muinsuskaitse seadus kui ka uue seaduse eelnõu neid sellisena ei käsitle.

¹⁰⁰

<http://www.muinas.ee/kultuurimalestised.html>

Tervikute talukomplekside säilitamine ja kaitsmine *in situ* on võimalik, nagu näitavad naabervaldade kogemused (nt. Lihula valla Kelu k. Jaagu t.; Kirikuküla Tika t.). Tähtis oleks, et Noarootsi valla praegused elanikud mõistaksid kuulata ja väärtustada olemasolevat ja kiiresti kaduvat eestirootslaste taluarhitektuuri, mida kipub eemale tõrjuma üha kiirenevas tempos sissetungiv moodne linnaarhitektuur. Endisaegsete taluhoonete ära viimine vabaõhumuuseumisse on ainult poolik lahendus ja suures osas hooldamise mugavuse küsimus; hooned ise säilitavad *vanadusväärtuse*, kaotavad aga oma koha, *kohaväärtuse*, *kohamaagia*. Pöörates tähelepanu materiaalsele konserveerimisele, unustatakse sageli kontekst, milles subjekt asub ning mis annab talle tähenduse. Sellega rikutakse Veneetsia Harta §6: "*Mälestise konserveerimisel tuleb arvestada tema ümbrust*".

Nende sõnade taustal võiks mõtiskleda ka Sutlepa kabeli teisaldamise üle oma ajalooliselt kohalt. Tolleaegsete konserveerimisalaste teadmiste ja oskustega oli see tõenäoliselt põhjendatud. Kas need põhjendused oleksid veenvad nüüd, 21. sajandi alguses?

Lõppjärelused magistritöös seatud eesmärkide kohta.

- Hoonete inventariseerimisega ning ülesmöödistamisega, nende tüpoloogiliste iseärasuste analüüsimisega on loodud baas spetsiifilisematele uuringutele. Noarootsi valla topograafia, asustuse ning külade kujunemine vajab edaspidist lähemat käsitlemist; tingimata on selleks vajalikud arheoloogilised väljakaevamised, mida poolsaare lõunaosas on rootslaste poolt põgusalt viimasel paaril aastal tehtud.

- Erinevate kaartide sõna otseses mõttes üksteise peale asetamisega kooruks välja selle maakoha topograafia, külade areng ja praegune situatsioon.

- Silmapaistvamate taluhoonete sügavam analüüs annab alust jõuda huvitavate tulemusteni arhitektuuriajaloo valdkonnas.

- Kultuurmaastiku autentsuse ja säilitamise problemaatikat lahates, samuti piirkonna miljööväärtuslike alade hindamisega on võimalik jõuda terve piirkonna regenereerimise õigete alusteni, mis oleksid kooskõlas tänapäevaste kultuurimälestiste ja mälestisalade kaitse juhtkirjadega.

- Kaitse alla tuleb võtta mõni kompaktsemalt säilinud küla, osa asumist või talukompleks, mille areng on pidevalt jätkunud läbi elanike säilitatud traditsioonide ning autentse materjali.

- Miljööväärtuslikke alasid ning nende hindamise kriteeriume peab tutvustama kohalikus ajalehes, koostama infolehti ning korraldama teabepäevi, seminare ja kursusi. Ainult sellisel viisil on võimalik tagada traditsioonide jätkumine Noarootsi vallas.

Lõppsõna

Käesolevat tööd lõpetades jääb tunne, et vaatamata pealtnäha kadunud identiteedile on Noarootsi valla endistel eestirootslaste asualadel siiski säilinud see eriline kohavaim, *genius loci*, mille sajandeid tagasi töid kaasa rootsi asunikud. Vaatamata traditsioonide osalisele katkemisele ei ole veel hilja taasleida eesirootslaste järeltulijatel oma identiteeti nii nagu seda kunagi leiti pärast suuri sõdu ja katkulainet. Jääb lootus, et läbi hoonete säilitamise, taastatamise ja kaitse alla võtmise on kultuurmaastiku regenereerimine võimalik ning ei pea taaselustamist leidma vaid raamatulehekülgedel.

6 Summary in English

Introduction

Side by side with native Estonians many other people, like Russians, Germans, Jewish, Finnish, gipsies, and Swedish among them, have inhabited a land of Estonia for centuries. The latter ones in particular have received a long-lasting special attention from historians due to their long past settlement and specific traditions.

The current master thesis focuses on the settlement, mode of living, and farm buildings of Estonian Swedes, who returned to their motherland Sweden in 1944. The majority of material has been systematically collected not earlier than last half a dozen years.

Master thesis takes an initiative to determine whether the buildings under investigation reflect something very characteristic to the Estonian Swedes once leading their lives there. Arising from that, do we have any chance to preserve such monuments *in situ*?

First of all there is a question of values. All judgements about values attributed to cultural properties may differ from culture to cultures. Although the bases of the judgements about values are often related - religious, spiritual needs, they seem always to be subjective. The key position in values has referred to authenticity. "To be authentic does not give a value *per se*; rather it should be understood as the condition of an object or a monument in relation to its specific qualities"¹⁰¹.

The concept "cultural landscape" is formed from different symbioses of human society and natural environment. It is an ancient relationship between immaterial and material, between way of living and landscape; later it formed a base to national identity. Thanks to Nara Document the value concept is being widened to include such categories as cultural

¹⁰¹ Jokilehto, Jukka. Authenticity, a General Framework for the Concept, lecture, p. 2.

landscape, vernacular architecture, and "living culture" or "living tradition"¹⁰². The settlement of Estonian Swedes in Noarootsi was definitely one of the most compact and longeval cultural landscape in Estonia.

The inventory making and measurements of the buildings have been carried out with an excellent help of Estonian Art Academy students during 1992...2001. The majority of material has been systematically collected not earlier than last half a dozen years.

Concentrating observations just on one pre-war Swedish district in Estonia - Noarootsi parish, later on community - prevents the formation of the scattered picture. Since the borders of the community have been changed for several times the present border of Noarootsi community has been followed.

History of the settlement

The first proof of Swedish inhabitation in Estonian west-coast are derived from 13.century. *Lettonian Henrikus* mentions Swedes as warriors and citizens of Tallinn in his *Chronicle* around 1220. Paul Johansen, author of an extensive study of Estonian Swedes, differs between two periods in Swedish immigration to Estonia, more precisely twenties in the 13th century and forties in the 14th century. The Swedish settlement in Estonia is generally divided into four main districts (fig.1): first one was situated near Tallinn extending to Virumaa and covering the islands in vicinity: Naissaar, Aegna, and Prangli. The second district was Paldiski and it's surroundings. The third district located in the surroundings of Haapsalu and covered the islands Vormsi (Ormsö), Osmussaar (Odensholm) and Suur- and Väike-Pakri (Rågöarna). The fourth district covered the coastal areas of Ruhnu (Runö), Saaremaa (Ösel), Muhumaa (Moon) and Hiiumaa (Dagö) islands.

¹⁰² Nobuko, Inaba. *What is meant by "Another Approach" to Conservation? - Conservation Training - Needs and Ethics.* Ed. Anu Ahoniemi. ICOMOS Finnish National Committee. Helsinki, 1995, p. 148.

Already from the Middle Ages Estonian Swedish peasants formed a special rank of privileged free peasants, and maintained their privileges thanks to the benevolence of Swedish monarchs. The life of Estonian Swedes worsened while nobles gained in strength in the beginning of the 17th century: their land was expropriated and gradually they were turned to the serfs.

In the 19th century in parallel with general economic progress, the purchasing of farms by the peasants commenced. The income and the way of living in Estonian Swedish villages improved.

The Second World War created deep changes in Estonian Swedes lives: overwhelming majority of coastal Swedes fled to their historical motherland between 1939 and 1944. Thus, a sudden cessation of centuries to last Swedish settlement took place in 1944.

The settlement in Noarootsi community

The present Noarootsi community (fig.2) is situated on the Northwest coast in Lääne county and covers the peninsula of Noarootsi, the coast of Riguldi and Osmussaar. Before administrative reformation in 1939, Noarootsi parish concluded Paslepa, Suttlepa and Riguldi communities. Noarootsi and Riguldi communities were formed in 1939. At present time these two communities are unified.

According to coastal geographic studies the ground in Northern-Western Estonia is elevating up to 3 mm/yr. Figure 3 depicts the possible coastal contour around year 1000 A.D. As we see, a multiple islands and holms like *Hara*, *Piiskopi*, *Holm*, and *Lyckholm*, found once room in between Suttlepa village and Noarootsi island. The present paper uses several maps, among them so called Mellini atlas (1798) and Schmidt atlas (1844). Topographic maps of Russian Army and Estonian Army (1900 and 1936, respectively) are famous for their very precise delineation, and have been used in present study as well as The Regio Road Atlas (2001).

Previous censuses of population give a glimpse to the size of Swedish population in Estonia as a whole, not mentioning their distribution. There were 5548 Swedish registered in census 1881. According to census in 1922 there were 7850 Swedes in Estonia (0.7% of population), among them 284 persons with Swedish citizenship. In 1934, 7641 Swedish (0.68% of population) were living in Estonia, thus forming the third minority by size after the Russians and Germans. In total, 4388 Swedes lived within the border of previous Noarootsi community.

In 1941, 6487 Swedes lived in Estonia. Nowadays, 895 persons live in Noarootsi community (the population has decreased 5 times compared to the corresponding pre-war figure).

One of the eldest locations of settlement might have been on high ground near Sutlepa coast where the eldest wooden chapel in this region situates, as well as in the opposite coast, in the surroundings of the church of St. Katharina in peninsula (once an island) of Noarootsi (fig.3). Rooslepa too may have been an old settlement location due to its favourable position (fig. 10).

Architecture

The timber was the commonest building material in Noarootsi region, like in rest of Estonia. The stone buildings were mostly built with limestone.

The walls were previously covered with reed-carpets in order to diminish the heating loss. In the 20th century the painted boarding was taken into use. The roof construction was done from timber and covered with bundles of rye-straw.

Compared to Estonian farms, farmyards of coastal Swedish peasants were significantly more spacious and had different structure. As a rule, the yard was divided to clean- or front yard (*mangården*) and cattle- or backyard (*nötgården*) (fig.17). Since, according to coastal Swedish traditions, more than one family (younger relatives with spouses formed a related

family) lived often in the same farm, they might have had a separate dwelling and yard, or the families had common dwelling with two entrances situating in opposite directions and opening to separated yards.

As a general rule, all farm buildings were situated around the yard in both side of the central dwelling, mostly irregularly and in different angles. In ordinary, byres (*ladugård*) and stables (*stall*) were built near to street. Kiln-house (*ria*) and barn (*skjul, lada*) were also built in vicinity of the street. Storey-house (*spikare, visthus, bod*) preserving the food and granary (*sässpikar, itohus*), storey-house for clothes (*klässpikar, kläder-visthus*), storey-house for fish and meat (*fiskspikar, fiskbod*) and turner's shop (*snickarbod*) were also often built towards the street. Kiln-houses (*boningsria*), typical living-houses for Estonian peasants, are found mostly in the villages with ancient Estonian origin or prevailing Estonian inhabitation like Sutlepa and Nõmmküla.

The dwellings (*boningshus, byggår*) in Noarootsi community farms were situating in the central position of the yard. Close to the living-house were privy (*avträde, peltik*) and well (*brunn*). As a rule, sauna (*bastu*), summer-kitchen, and smithy (*smedja*) were built as far from the dwelling as possible. Sometimes the net-barns (*nätbod, näthus*) were included to farm, more often these buildings were together located on the coast next to landing place to fishing boats. As known from Finnish and Swedish coastal areas, tiny coastal houses to overnight on fishing tour or seal hunt were a part of the picture. One windmill (*kvarna*) was shared by couple of farms with location on distal hay-meadow or hogback.

The windmills, summer-kitchens, most of the smithies as well as earlier common dwelling with roof-kitchen have gradually disappeared. Present time, the dwellings derived from the twenties and thirties in the last century are prevailing in the local architecture.

Conclusions

- There are several differences of vernacular architecture between Estonian Swedes and Estonians in Estonia; the most remarkable is the separate dwelling, which was not in use by Estonians. Earlier than Estonians the Estonian Swedes put to use a chimney.

- During establishing new homesteads in the beginning of 1920s the traditional dwellings of Estonian Swedes acquired similar appearance with Estonian dwellings but preserved their traditional and valuable, authentic plan structure.

- The windmills, as well as the fishboat jetties and netsheds with drying racks have disappeared. Bringing them back to our landscape helps regenerate authentic milieu in Noarootsi.

- Under permanent maintenance the timber endures hundreds of years and even more if it is tarred or coated with oil paint. Sometimes the absence of original material is not important, if we turn attention to the living building tradition - even replaced material can carry a message of the hole.

- There is need to inform inhabitants about local history, traditions and architecture. Special attention should be paid to "sustainable renovation". All this can be reached through workshops, booklets and feature-stories in local paper.

Finally - in spite of seemingly lost identity of Estonian Swedes in Noarootsi community there is extant special *genius loci*, which appertained to people who once created it. Although partial discontinuation of traditions has taken place, the descendants of Estonian Swedes have still possibility to find and evaluate their identity. Through the retaining, restoring and protecting of the country architecture the regenerating of particular cultural landscape is feasible and should not be revived only in pages of the books.

7 Kirjandusallikad

Trükised

- AMAN, Viktor;
LAGMAN, Edvin;
SÖDERBÄCK, Per. En bok om Estlands svenskar 1-4.
Stockholm: Kulturföreningen Svenska
Odlingens Vänner, 1961-1992.
- BLEES, Jakob. Estlandssvenskarnas historia i korta
drag. Stockholm: P. A. Norstedt & Söners,
1924.
- BLUMFELDT, Evald. Estlandssvenskarnas historia. s.l.e.a.
- CARLGREN, Wilhelm M. Rootsi ja Baltikum: maailmasõdade-
vahelisest ajast sõjajärgsete aastateni.
Tallinn: Olion, 1995.
- DANELL, Gideon. Svenskarna i Estland. Stockholm, 1922.
- DANELL, Sven. Kuldrannake. Tartu: Ilmamaa, 1999.
- DEN Svenska Historien.14. b. Stockholm: Albert Bonniers,
1979. sid. 253-254.
- EESTI Ajalugu II. Eesti keskaeg. Tartu: Eesti Kirjanduse
Selts, 1937.
- EESTI Arhitektuur 2. Koostanud: E.Tõnisson, R. Zobel, K. Aluve
jt. Tallinn: Valgus, 1996.
- EESTI Arhitektuuri Ajalugu. Tallinn: Eesti Raamat, 1965.
- EESTI ja Rootsi. Artiklite kogumik. Koostanud Anne-Marie
Dahlberg ja Toomas Tamla. Tallinn: Huma,
1993.
- EESTI rahvakultuur. Koostanud A. Viires ja E. Vunder.
Tallinn: Eesti Enstsüklopeediakirjastus,
1999.
- EESTI rahvaste raamat. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus,
1999.
- HABICHT, Tamara. Rahvapärane arhitektuur. Tallinn: Kunst,
1977.
- HARJUMAA uurimusi 3: Pakri ja Paldiski kogumik. Keila:
Harjumaa Muuseum, 1998.

- HEDMAN, Jörgen;
 ÅHLANDER, Lars. Gammalsvenskby: historien om svenskarna i Ukraina. Stockholm: Norstedts, 1993.
- HENRIKU Liivimaa Kroonika. Tallinn: Olion, 1993.
- HOLST, Juta. Riguldi mõisast ja tema maadest moodustatud asundusküladest. – Läänemaa Muuseumi toimetised, III, 1999.
- JOHANSEN, Paul. Nordische Mission, Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1951.
- KALENDER 2002. Liivimaa kaardid 16.-18. sajand. Vanu Liivimaa kaarte Eesti Rahvusraamatukogu kaardikogust. Koostanud: Margit Tohver. Tallinn: 2001.
- KARU, Ellen. Lääne-Eesti taluelamute arengust XX sajandi algusest tänapäevani. Tallinn: Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XIX, 1964.
- KÜNG, Andres. Rootslaste jälgedes: inimesi ja olukordi rootslaste asualadel Eestis. Tallinn: Kupar, 1991.
- MAAEHITUSI I. Toimetanud A. Esop. Tallinn: A.R.T. Põllumajanduseliidu väljaanne, 1928.
- MAISTE, Juhan. Eestimaa mõisad. Tallinn: Kunst, 1996.
- ROOTSLASED Eestis aastani 1944. Näitus ETAR-s. Kataloog. Uppsala, 1991.
- RÄNK, Gustav. Die Bauernhausformen im baltischen Raum. Würzburg: Holzner, 1962.
- RÄNK, Gustav. Eesti küla veevarustusest ja kaevutüüpidest. – Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat XI. Tartu: 1937.
- RÄNK, Gustav. Eldstadsformer i de östbaltiska förstuköken. – *Folk-Liv* nr. 9, 1945. sid. 140-160.
- RÄNK, Gustav. Müüt ja tegelikkus. Tartu: Ilmamaa, 2000.

- RÄNK, Gustav. Några korsningsformer mellan den estniska bomingsrian och estlandssvenskarnas bostadsbyggnader. -In: *Svio-Estonica* nr. 8, 1944-1948. sid. 72-92.
- RÄNK, Gustav. Om rumsindelning och rumsinredning I aibofolkets boningshus. -In: *Svio-Estonica* nr. 7, 1940-1943. sid. 66-78.
- RÄNK, Gustav. Saaremaa taluehitised. Tartu, 1939.
- TALVE, Ilmar. Bastu och torkhus i Nordeuropa. Stockholm, 1960.
- TALVE, Ilmar. Suomenlahden ulkosaaret: Lavansaari, Seiskari, Suursaari, Tytarsaari. Helsinki: Suomen Kirjallisuuden Seura, 1996.
- TIHASE, Karl. Eesti talurahvaarhitektuur. Tallinn: Kunst, 1974.
- TROSKA, Gea. Eesti külad XIX sajandil: ajaloolis-etnograafiline uurimus. Tallinn: Eesti Raamat, 1987.
- TROSKA, Gea;
- ŠLÕGINA, Natalja. Kehvikute asulatest ja elamutest Eesti mandriosas XIX sajandi teisel poolel ja XX sajandi alguses. Tallinn: Etnograafiamuuseumi Aastaraamat, 1964.
- TROSKA, Gea;
- ŠLÕGINA, Natalja. Tähelepanekuid rannarootslaste asulatest ja ehitustest. Tallinn: Etnograafiamuuseumi Aastaraamat XVI, 1959, lk. 158.
- VAHTRE, Sulev. Eesti ajalugu: kronoloogia. Tallinn: Olion, 1994.
- VARJUSURMAST tõusnud. Eestirootslaste ja eestirootsi alade saatusest pärast Teist Maailmasõda. Koostanud Ain Sarv. Tallinn: Huma, 1994.

Käsikirjad

- LUTS, Arved. /---/ Noarootsi /---/ kihelkonna kohta. – ENSV TA Etnograafiamuuseumi Etnograafiline Arhiiv 82, 1961. lk. 74-81.
- KAEVAND, Juta. *Ehitused*. – ENSV TA Etnograafiamuuseumi Etnograafiline Arhiiv 84, 1961. lk. 667.
- ZOBEL, Rein. Hara küla Noarootsi vallas Läänemaal. Talude arhitektuurne mõõdistamine. Käsikiri Eesti Rahvusraamatukogus. Tallinn, 1993. (=Zobel, 1993).
- ZOBEL, Rein. Rooslepa küla Noarootsi vallas Läänemaal. Talude arhitektuurne mõõdistamine. Käsikiri Eesti Rahvusraamatukogus. Tallinn, 1994. (=Zobel, 1994).
- ZOBEL, Rein. Spithami, Tuksi (Bergsby), Dirhami, Rooslepa, Ölbiku ja Roosta külad Noarootsi vallas Läänemaal. Hoonestusajaloo uurimine ja talude arhitektuurne mõõdistamine. Käsikiri Eesti Rahvusraamatukogus. Tallinn, 1995. (=Zobel, 1995)
- ZOBEL, Rein;
HOLST, Juta. Ölbiku, Roosta, Riguldi, Höbringi ja Rooslepa külad Noarootsi vallas Läänemaal. Hoonestusajaloo uurimine ja talude arhitektuurne mõõdistamine. Käsikiri Eesti Rahvusraamatukogus. Tallinn, 1996. (=Zobel, 1996)
- ZOBEL, Rein;
HOLST, Juta. Vanaküla, Söderby jt. külad ning Riguldi mõis Noarootsi (end. Riguldi) vallas Läänemaal. Hoonestusajaloo uurimine ja talude arhitektuurne mõõdistamine. Köide V. Käsikiri Eesti Rahvusraamatukogus. Tallinn, 1997. (=Zobel, 1997)

- ZOBEL, Rein;
HOLST, Juta. Suur-Nõmmküla ja Aulepa külad ning Väike-Nõmmküla (Persåker) mõis Noarootsi (end. Sutlepa) vallas Läänemaal. Hoonestusajaloo uurimine ja talude arhitektuurne mõõdistamine. Köide VI. Käsikiri Eesti Rahvusraamatukogus. Tallinn, 1999. (=Zobel, 1999A)
- ZOBEL, Rein;
HOLST, Juta. Aulepa, Väike-Nõmmküla ja Sutlepa külad Noarootsi (end. Sutlepa) vallas Läänemaal. Hoonestusajaloo uurimine ja talude arhitektuurne mõõdistamine. Köide VII. Tallinn, 1999. (=Zobel, 1999B)
- ZOBEL, Rein;
HOLST, Juta. Vööla, Hara ja Kudani külad Noarootsi (end. Sutlepa ja Nuckö) vallas Läänemaal. Hoonestusajaloo uurimine ja talude arhitektuurne mõõdistamine. Köide VIII. Tallinn, 2000. (=Zobel, 2000)
- ZOBEL, Rein;
HOLST, Juta. Paslepa küla ja -asundus (Pöldmaa küla) Noarootsi (end. Nuckö) vallas Läänemaal. Hoonestusajaloo uurimine ja talude arhitektuurne mõõdistamine. Köide IX. Tallinn, 2001. (=Zobel, 2001)
- ÕUNAPUU, Piret. Rootslastest Noarootsi poolsaarel ja Vormsil. – ENSV TA Etnograafiamuuseumi Etnograafiline Arhiiv 209, 1985.lk. 10-80.
- ÕUNAPUU, Piret. Osmussaare etnograafiast. – ENSV TA Etnograafiamuuseumi Etnograafiline Arhiiv 209, 1985. lk. 81-114.

8 Fotode ja jooniste allikad

Fotod

- Foto 1** R. Zobel, 1999.
- Foto 2** Arhiivifoto. Varjusurmast tõusnud. Koost. A. Sarv. Tallinn: Huma, 1994.
- Foto 3** E. Raukas, 2000.
- Foto 4** Arhiivifoto. Varjusurmast tõusnud. Koost. A. Sarv. Tallinn: Huma, 1994.
- Foto 5** E. Raukas, 1996.
- Foto 6** E. Raukas, 2000.
- Foto 7** Varjusurmast tõusnud. Koost. A. Sarv. Tallinn: Huma, 1994.
- Foto 8** E. Raukas, 2000.
- Foto 9** E. Raukas, 2000.
- Foto 10** R. Zobel, 1999.
- Foto 11** R. Zobel, 1999.
- Foto 12** E. Raukas, 2000.
- Foto 13** ERM arhiivifoto. P. Ariste, 1939.
- Foto 14** E. Raukas, 1999.
- Foto 15** E. Raukas, 2000.
- Foto 16** Aerofoto, 1999.
- Foto 17** E. Raukas, 1999.
- Foto 18** Paslepa k. Kuusiku t. elumaja. E. Raukas, 2000.
- Foto 19** Paslepa k. Põllu t. saun. E. Raukas, 2000.
- Foto 20** Paslepa k. Brus t. saun. E. Raukas, 2000.
- Foto 21** Paslepa k. Telnskages t. laut. E. Raukas, 2000.
- Foto 22** Hara k. ? t. ait. E. Raukas, 2000.
- Foto 23** Österbi k. ? t. vare. E. Raukas, 2000.
- Foto 24** Paslepa k. Kuuse t. elumaja. E. Raukas, 2000.
- Foto 25** Paslepa k. Põllu t. elumaja. E. Raukas, 2000.
- Foto 26** Paslepa k. Telnskages t. rehi. E. Raukas, 2000.
- Foto 27** Kudani k. Berals t. laut. E. Raukas, 1999.
- Foto 28** Paslepa k. Teterbaki t. rehi. E. Raukas, 2000.
- Foto 29** Hosby k. Kraba t. laut. E. Raukas, 2000.
- Foto 30** Kudani k. Berals t. ait. E. Raukas, 1999.
- Foto 31** R. Zobel, 1998.

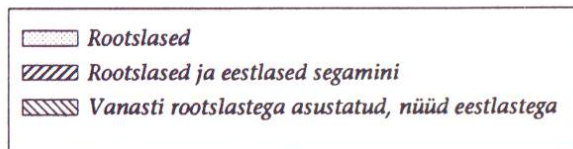
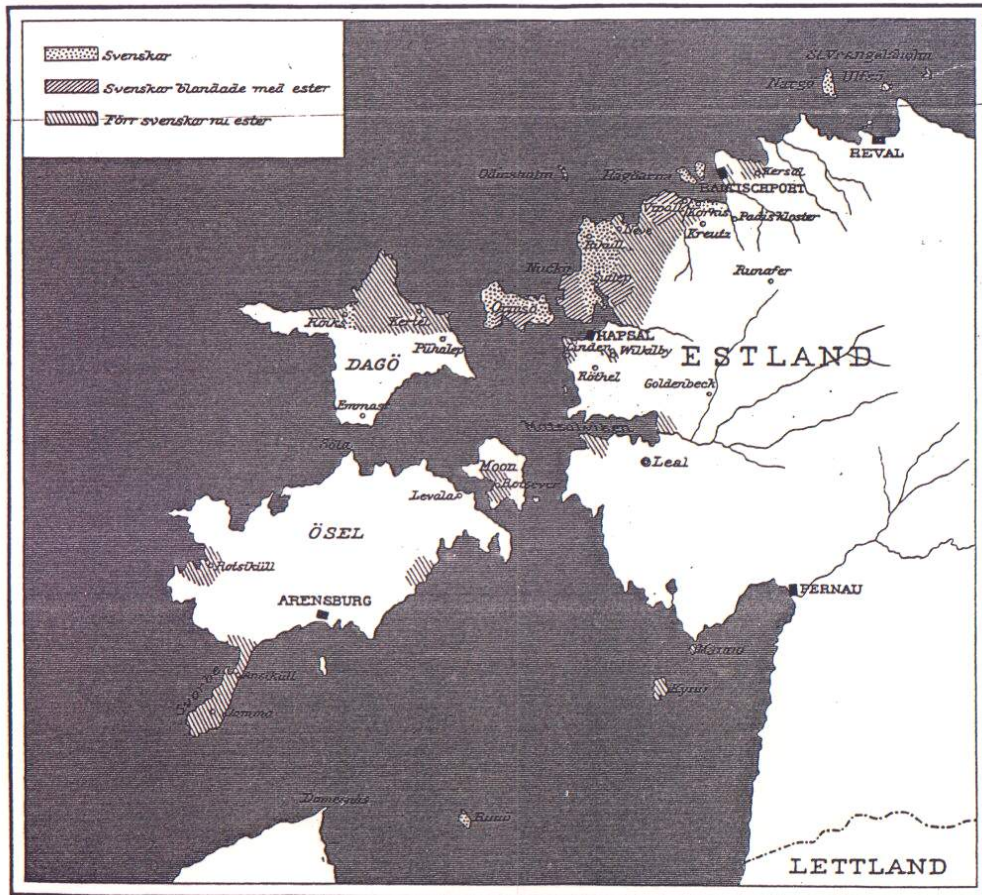
- Foto 32** Vööla asundusküla Kalda t. elumaja. E. Raukas, 1999.
- Foto 33** Paslepa k. Brus t. E. Raukas, 2000.
- Foto 34** Paslepa k. Angus-Mats(?) t. E. Raukas, 2000.
- Foto 35** Vööla asundusküla Ranna t. E. Raukas, 1999.
- Foto 36** S. Danell. Kuldrannake. Tartu: Ilmamaa, 1999.
- Foto 37** Vööla k. Kõrgemaa t. laut ja tall. E. Raukas, 1999.
- Foto 38** ERM arhiivifoto. G. Ränk, 193?.
- Foto 39** Väike-Pakri, Väikeküla. ERM arhiivifoto, G. Vilbaste, 1939.
- Foto 40** Paslepa k. Brus t. E. Raukas, 2000.
- Foto 41** Paslepa k. Kallasmäe t. E. Raukas, 2000.
- Foto 42** Paslepa k. Dückers t. E. Raukas, 2000.
- Foto 43** ERM arhiivifoto. G. Ränk, 1933.
- Foto 44** Kudani k. Matsas t. ERM arhiivifoto. G. Ränk, 1937.
- Foto 45** ERM arhiivifoto. J. Kaldmaa, 1937.
- Foto 46** ERM arhiivifoto. J. Adman, 1938.
- Foto 47** ERM arhiivifoto. U. Rips, 1958.
- Foto 48** Vööla k. Liiva t. E. Raukas, 1999.
- Foto 49** S. Danell, Kuldrannake. Tartu: Ilmamaa, 1999.
- Foto 50** E. Raukas, 2000.
- Foto 51** S. Danell, Kuldrannake. Tartu: Ilmamaa, 1999.
- Foto 52** S. Danell, Kuldrannake. Tartu: Ilmamaa, 1999.
- Foto 53** S. Danell, Kuldrannake. Tartu: Ilmamaa, 1999.
- Foto 54** S. Danell, Kuldrannake. Tartu: Ilmamaa, 1999.
- Foto 55** E. Raukas, 1996.
- Foto 56** E. Raukas, 1996.
- Foto 57** E. Raukas, 1997.
- Foto 58** E. Raukas, 1997.
- Foto 59** ERM arhiivifoto.
- Foto 60** E. Raukas, 2000.
- Foto 61** E. Raukas, 2000.
- Foto 62** E. Raukas, 2000.
- Foto 63** E. Raukas, 2000.
- Foto 64** E. Raukas, 2000.
- Foto 65** Arhiivifoto. Varjusurmast tõusnud. Koost. A. Sarv. Tallinn: Huma, 1994.
- Foto 66** E. Raukas, 2000.

- Foto 67** E. Raukas, 2000.
Foto 68 E. Raukas, 1999.

Joonised

- Joon. 1** J. Blee, 1924.
Joon. 2 Regio maanteede atlas, 2000. Väljavõte.
Joon. 3 T. Padu, 1998.
Joon. 4 *Ducatum Livoniæ et Curlandiæ Novissima Tabula in Quibus sunt Estonia, Litlandia et aliæ minores provinciæ. Per R. & I. Ottens. Amsterdam: J. Ottens, ~1711-1750.* – Liivimaa kaardid 16.-18. sajand. Kalender 2002. Väljavõte.
Joon. 5 *Nova et Accuratissima Tabula Regionum ad Sinum Finnicum. Henrico de Leth. Amsterdam: Ligno Piscatoris. Pärast 1742.* – Liivimaa kaardid 16.-18. sajand. Kalender 2002. Väljavõte.
Joon. 6 Eesti TA Rmtk., Baltika osakond. Väljavõte.
Joon. 7 Eesti TA Rmtk., Baltika osakond. Väljavõte.
Joon. 8 Eesti TA Rmtk., Baltika osakond. Väljavõte.
Joon. 9 Eesti TA Rmtk., Baltika osakond. Väljavõte.
Joon. 10 R. Zobel, 1993. – Zobel, 1994.
Joon. 11 R. Zobel, 1992. – Zobel, 1993.
Joon. 12 G. Troska, 1998.
Joon. 13 G. Troska, 1998.
Joon. 14 P. Õunapuu, 1985.
Joon. 15 I. Dyrberg, 1957.
Joon. 16 ERM arhiivijoonis. E. Erderberg, 1940.
Joon. 17 R. Viigipuu, 1999. – Zobel, R. 2000.
Joon. 18 I. Dyrberg, 1988.
Joon. 19 K. Arike, 1998. – Zobel, 1999B.
Joon. 20 E. Parker, 1998. – Zobel, 1999B.
Joon. 21 T. Kuri, 2000. – Zobel, 2001.
Joon. 22 I. Rünkla, 1992. – Zobel, 1993.
Joon. 23 I. Laos, 1994. – Zobel, 1995.
Joon. 24 ERM arhiivijoonis. E. Erderberg, 1940.

- Joon. 25** ERM arhiivijoonis. S. Peerand, 1939.
- Joon. 26** ERM arhiivijoonis. S. Peenrand, 1939.
- Joon. 27** M. Kuskova, 1995. – Zobel, 1996.
- Joon. 28** J.-A. Looveer, 1997. – Zobel, 1999A.
- Joon. 29** M. Kuskova, 1995. – Zobel, 1996.
- Joon. 30** P. Tambu, 1992. – Zobel, 1993.
- Joon. 31** T. Treimann, 1999. – Zobel, R. 2000.
- Joon. 32** R. Viigipuu, 1999. – Zobel, R. 2000.
- Joon. 33** S. Laanjärv, 1992. – Zobel, 1993.
- Joon. 34** S. Laanjärv, 1992. – Zobel, 1993.
- Joon. 35** R. Viigipuu, 1999. – Zobel, R. 2000.
- Joon. 36** I. Järve, 1997. – Zobel, 1999A.
- Joon. 37** M. Kuskova, 1995. – Zobel, 1996.
- Joon. 38** V. Scheler, 2001.
- Joon. 39** K. Tihase, 1956.
- Joon. 40** K. Tihase, 1974.
- Joon. 41** Eesti Arhitektuur 2.
- Joon. 42** K. Tihase, 1957.
- Joon. 43** P. Pent, 1995. – Zobel, 1996.

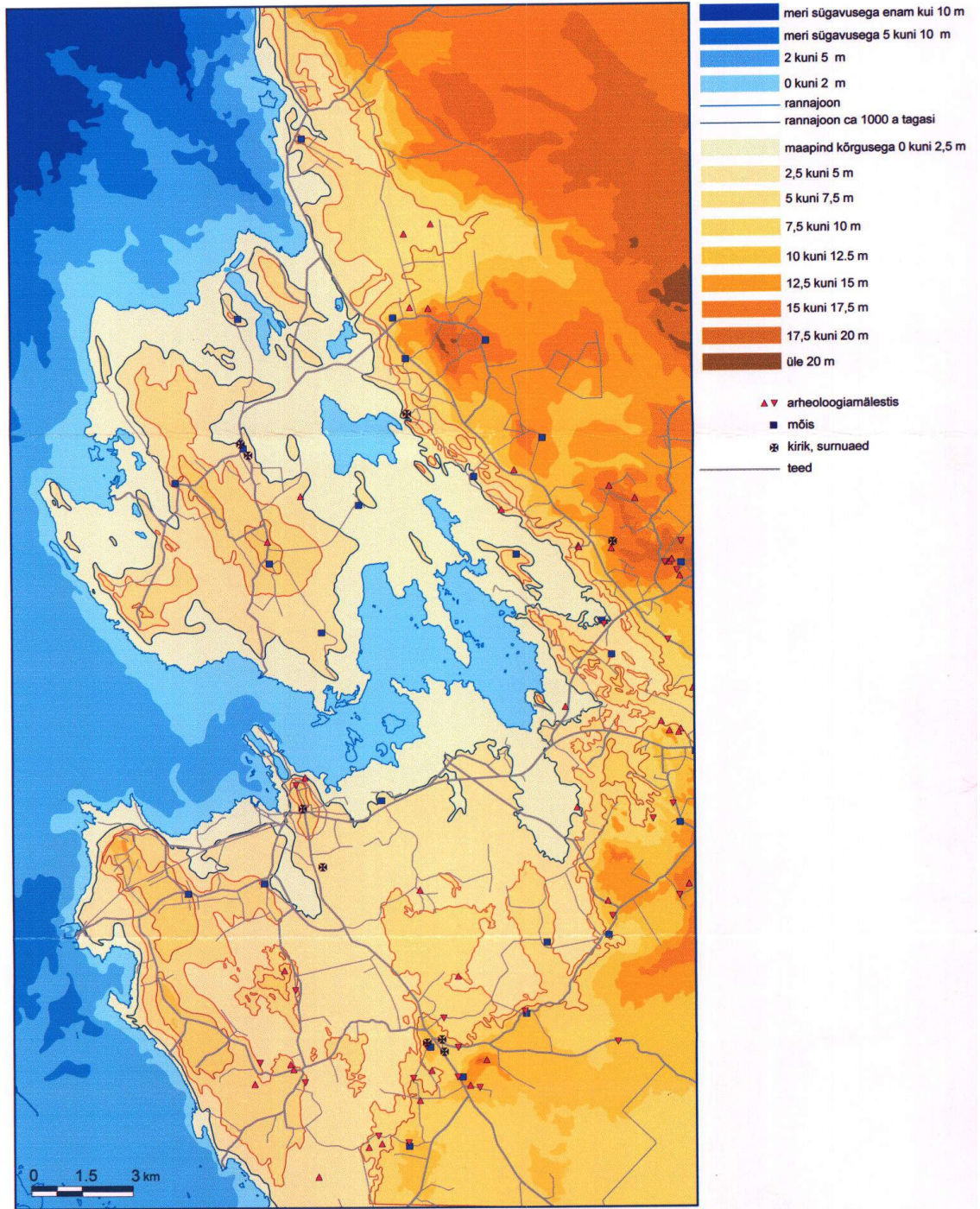
Joon. 1 Eestirootsaste peamised asualad

Foto 1 Atlandi ookean

Joon. 2 Noarootsi vald ja selle lähem ümbrus

Haapsalu ümbruse reljeef
 Rannajoone ja asustuse kujunemine
 M 1: 150000

Joon. 3 Haapsalu ümbruse reljeef. Rannajoone ja asustuse kujunemine

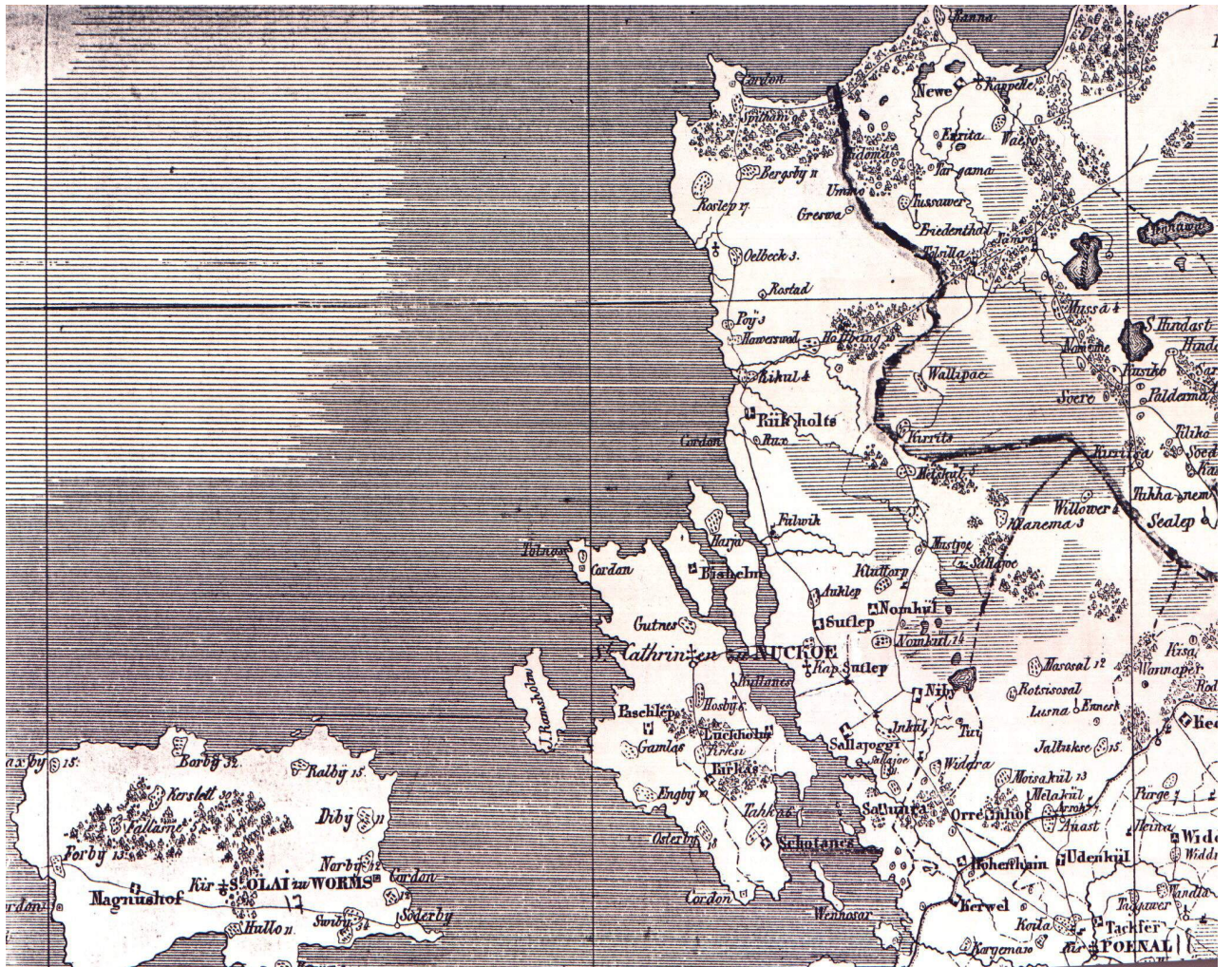
Joon. 4 Lääne-Eesti ja Noarootsi umbes 1711-1750.a.

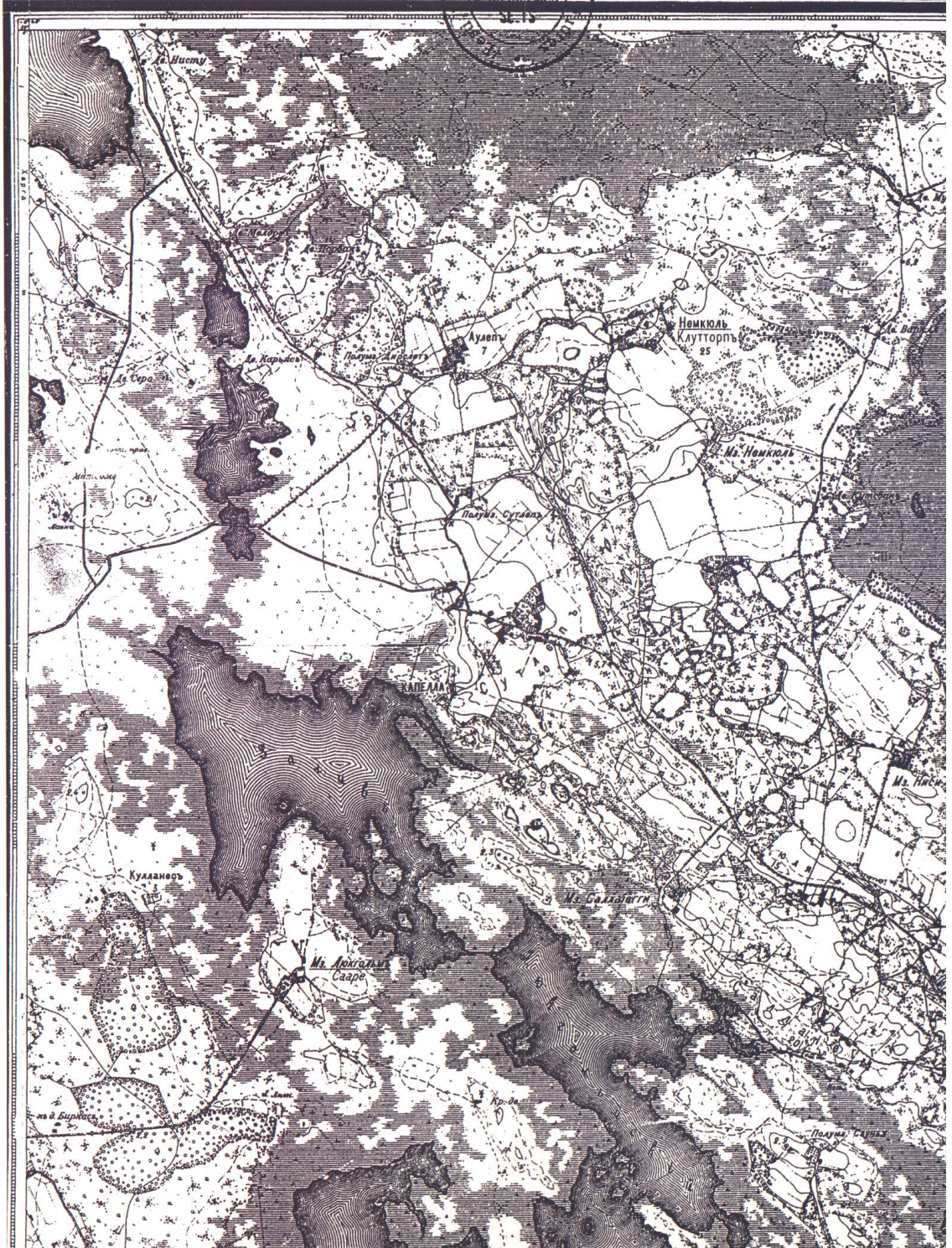
Joon. 5 Lääne-Eesti ja Noarootsi pärast 1742.a.

Joon. 6 Mellini atlas, 1798.a.

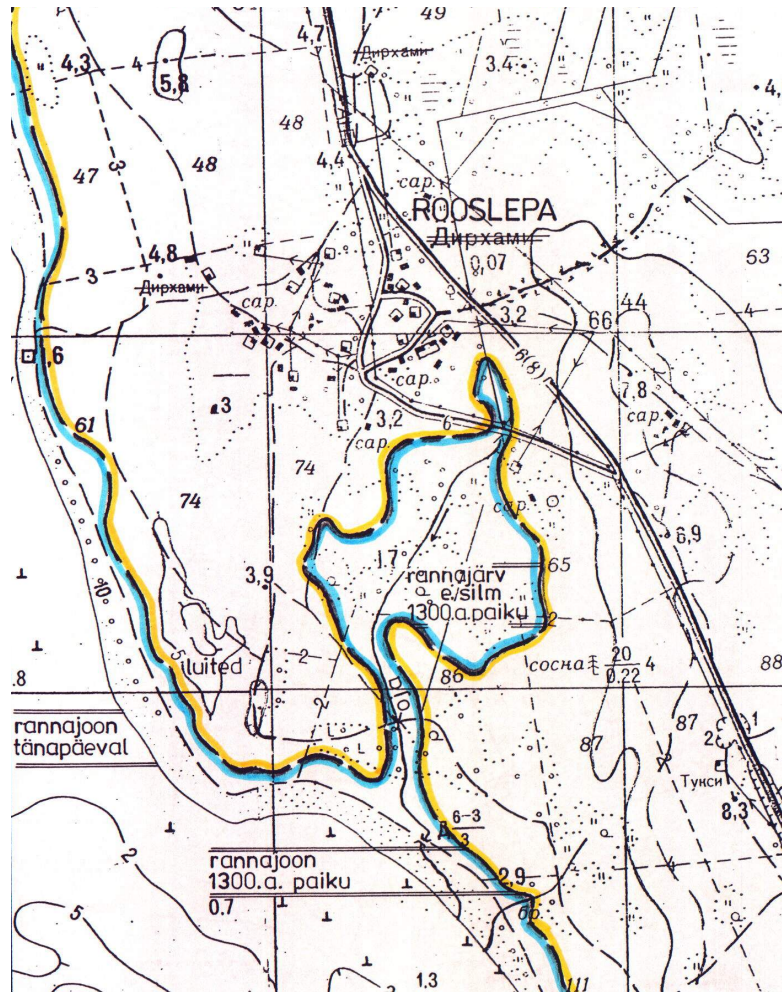
Joon. 7 Schmidt atlas, 1844.a.

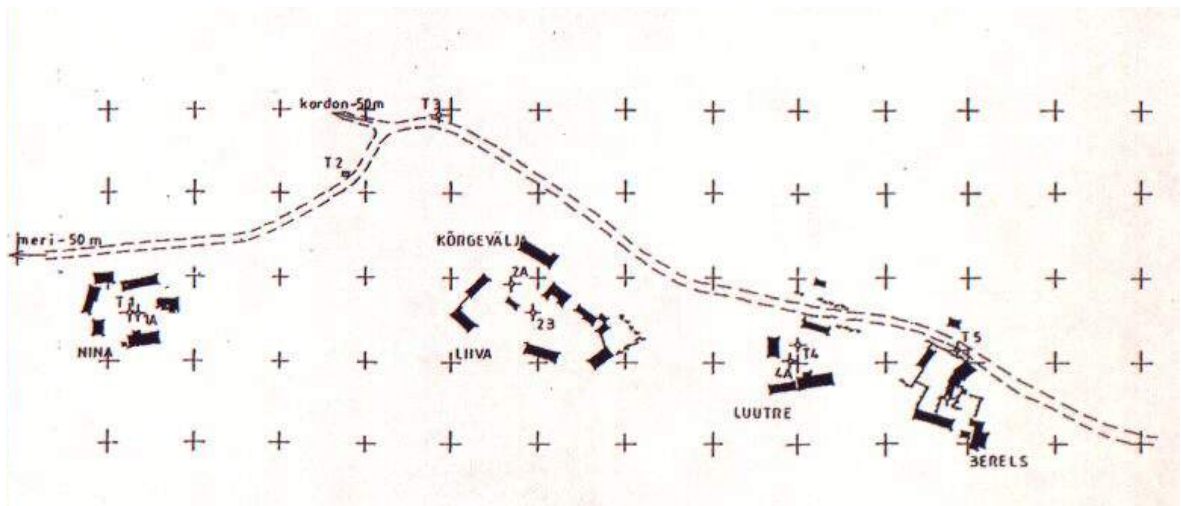
Жоон. 8 Vene armee topograafiline kaart, 1900.a.

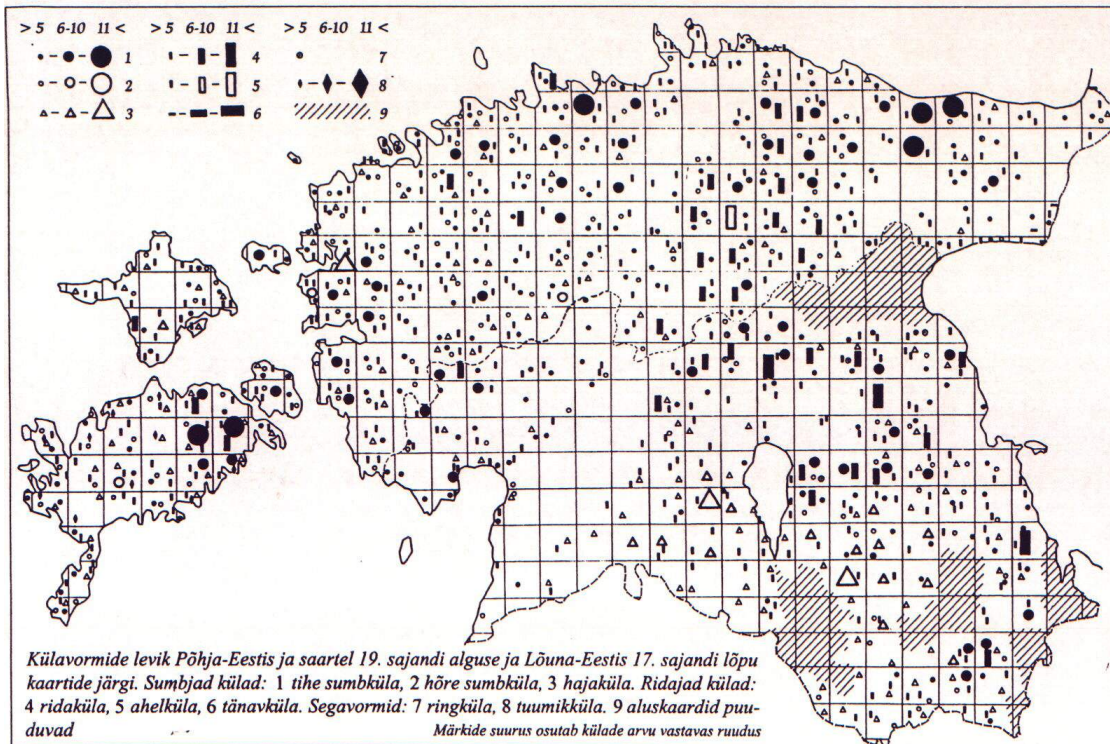
Joon. 9 Eesti sõjaväe topograafiline kaart, 1936.a.

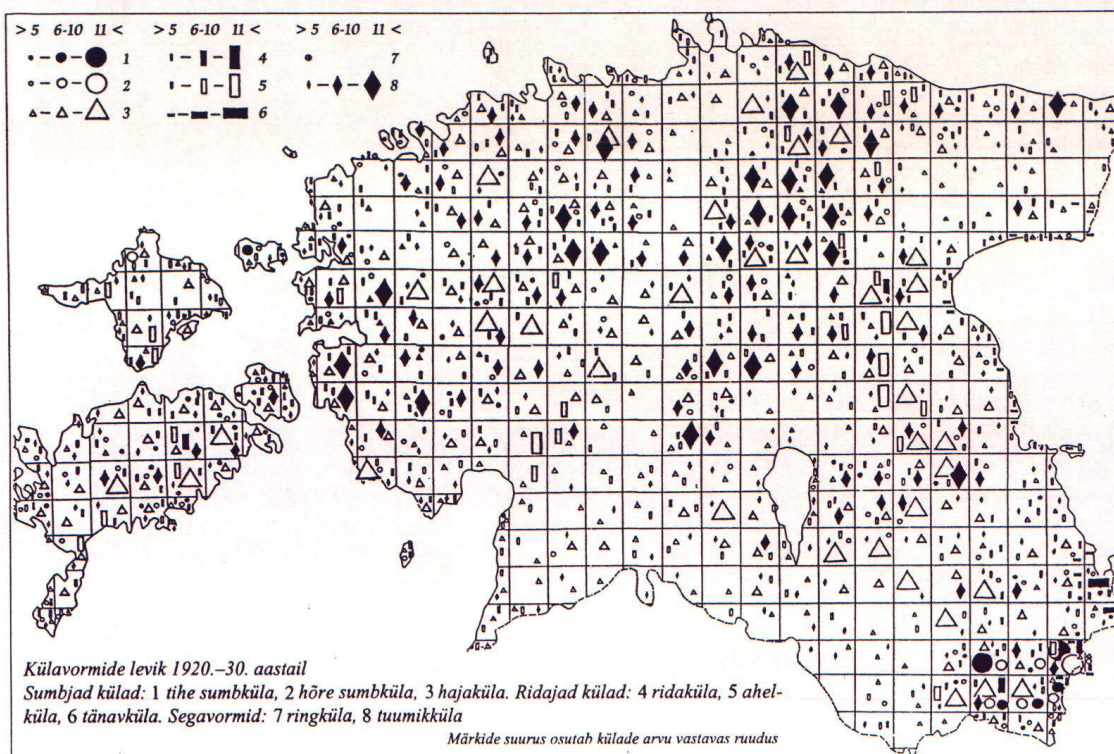
Joon. 10 Rooslepa ümbruse rannajoone kujunemine

Joon. 11 Hara küla ja tänav

Joon. 12 Külatüüpide levik Põhja-Eestis ja saartel 19. saj. alguses

Joon. 13 Külavormide levik 1920.–1930. aastail

BRUS	IXI	MICKAS	↑	MO	↑
GREJS	XII	SEVOS	↑	LENDAS	△
NIBONDAS	X	MATAS	↑	IRJAS	X
MARKS	III	HANSAS	↑	JAKAS	▷
ERKAS	XΛ	TINES	X	ERKAS	T
NIGÅRDS	W	GRAISAS	X	JURENA	Z
STAVAS	XIX	BRUS	↑	PÅS	↑
		KUPOR	↑	TEVES	↑
		HÅRES	X	MILBOCK	△
		NIBONDAS	A	BISTA	M
		SMEENS	H	ENSKO	B

Joon. 14

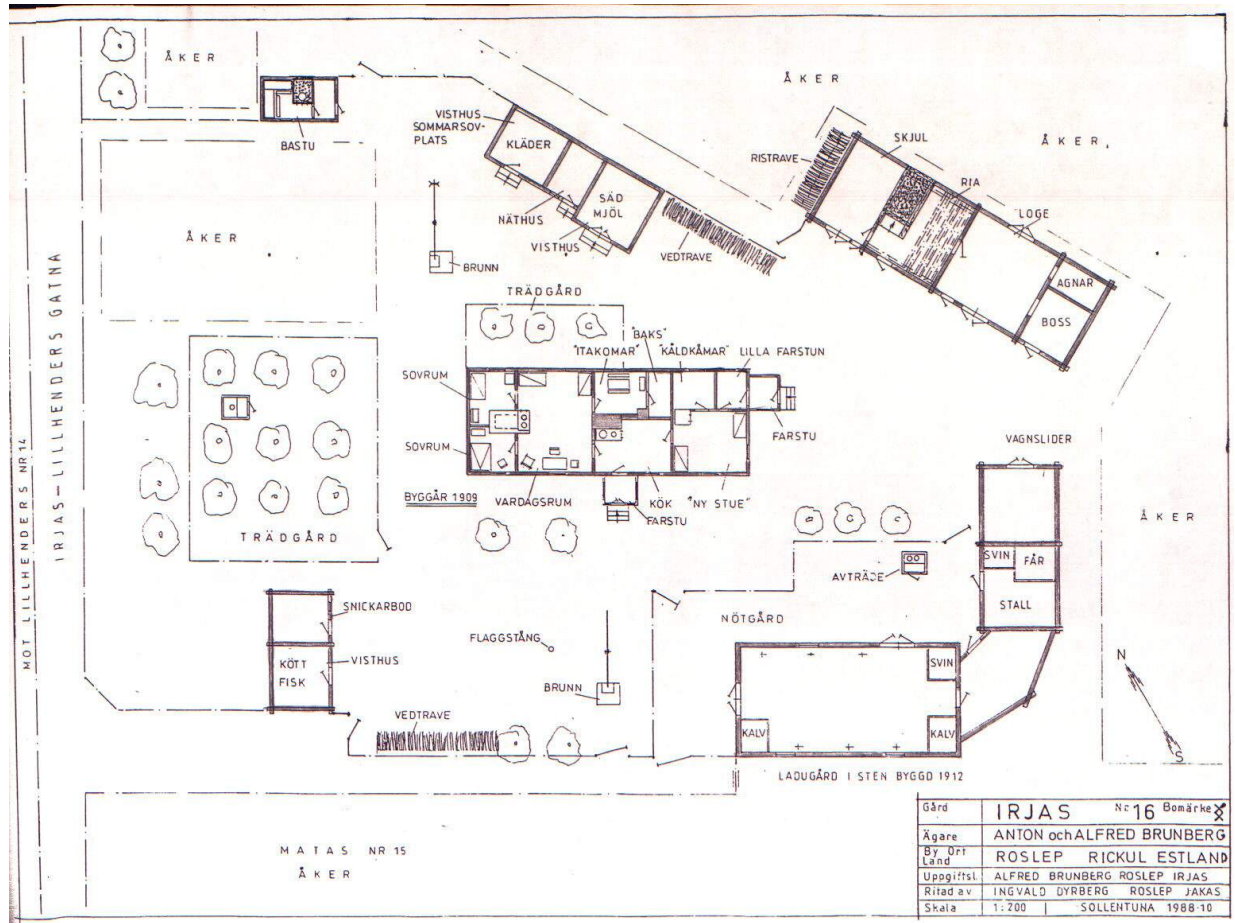
Osmussaare peremärgid

Joon. 15

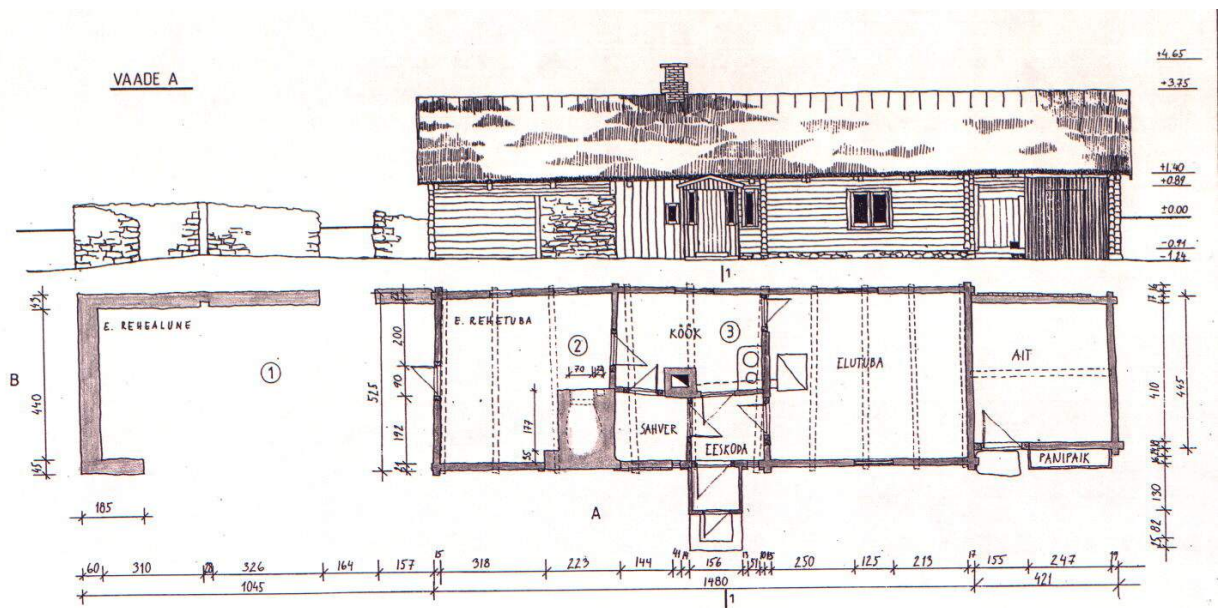
Rooslepa küla peremärgid

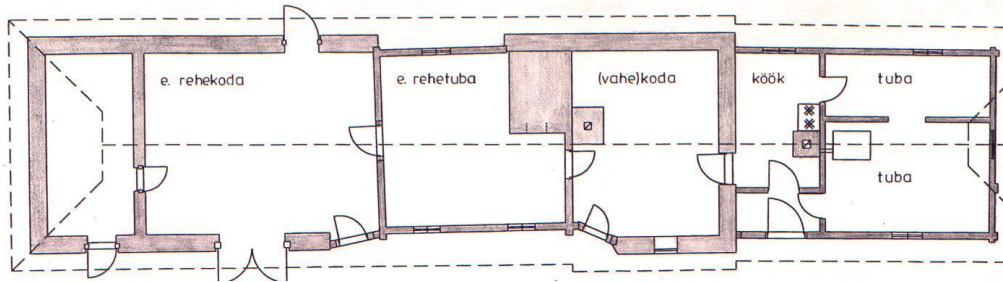
Foto 7 Rooslepa kabel enne korrastamist 1980ndate aastate lõpul

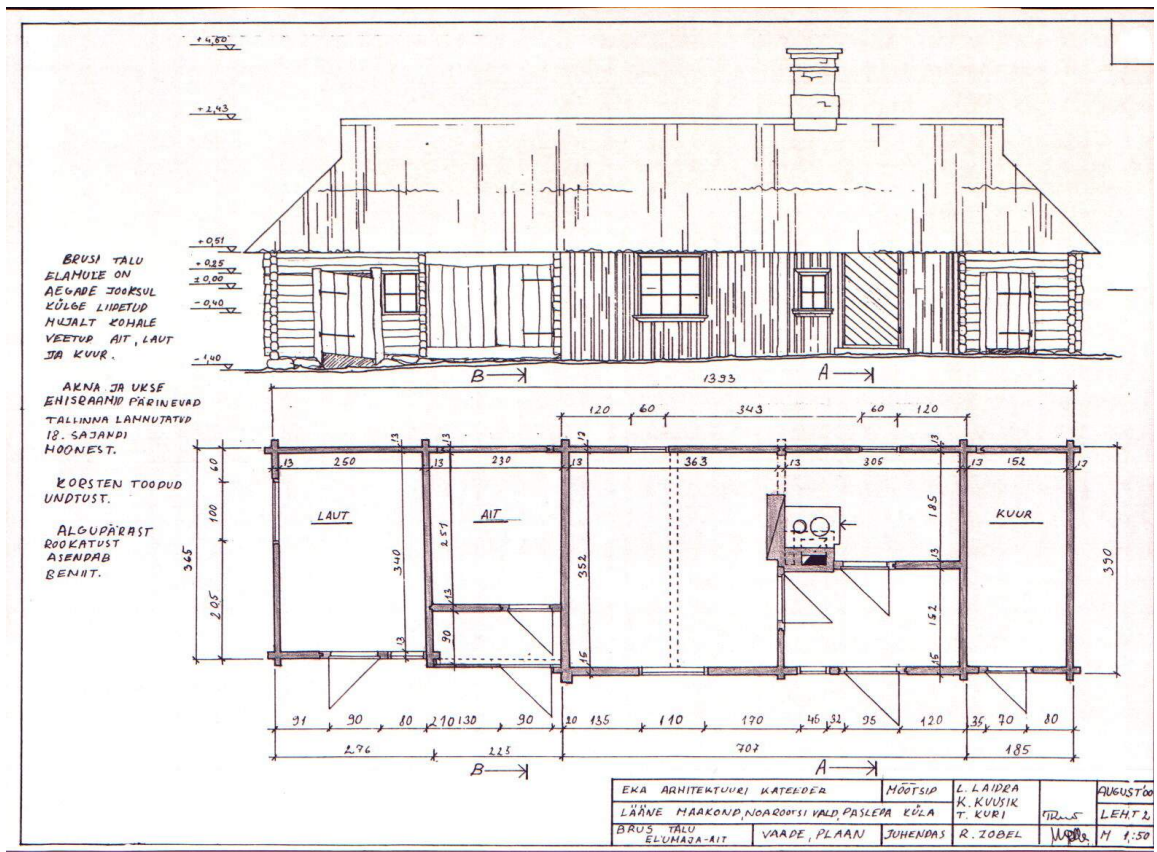
Joon. 18 Õueplan. Rooslepa k. Irjas t.

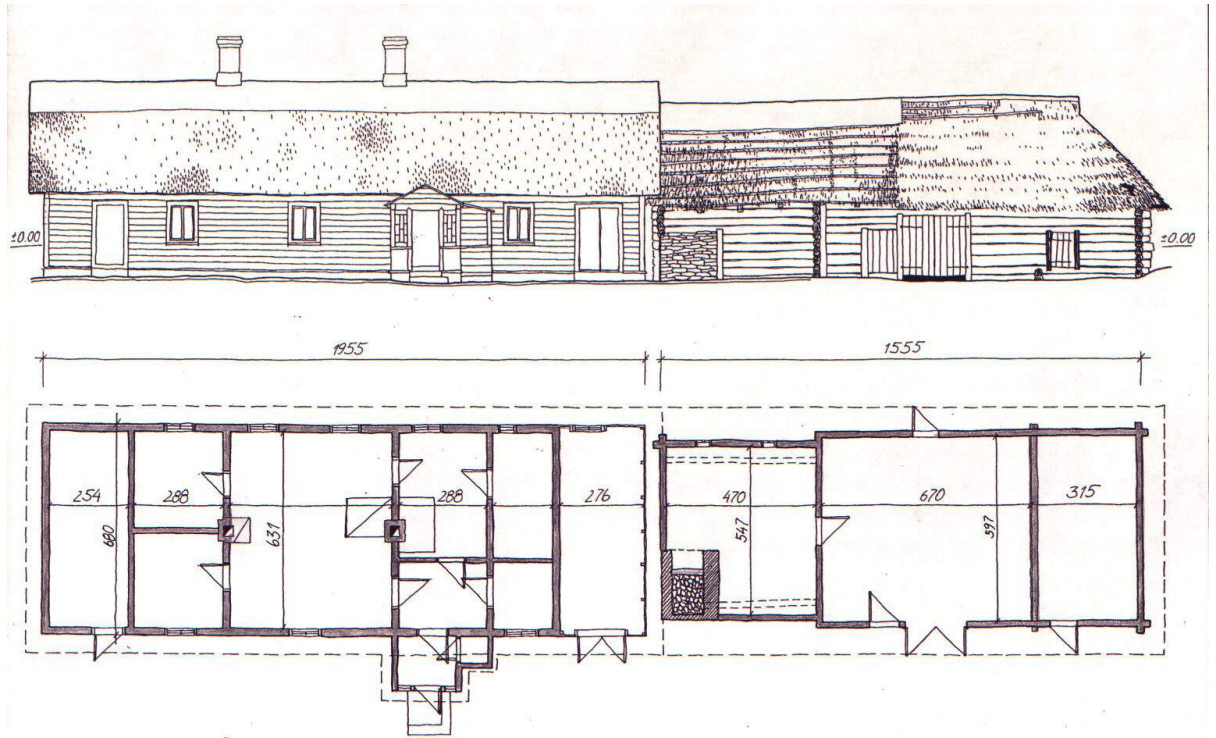
Joon. 19 Rehielamu. Sutlepa k. Nurga t.

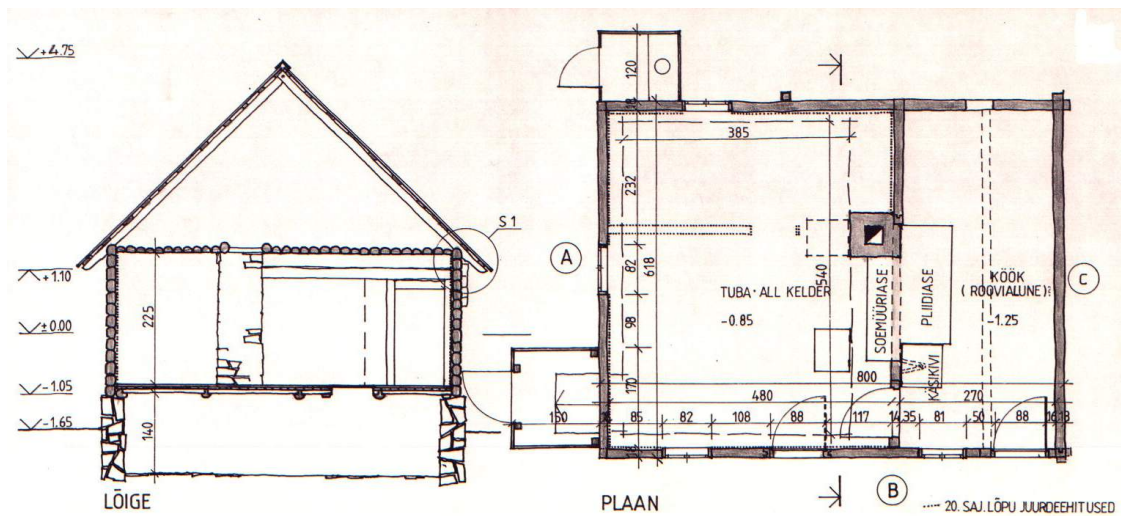
Joon. 20 Rehielamu. Väike-Nõmmküla Siimu t.

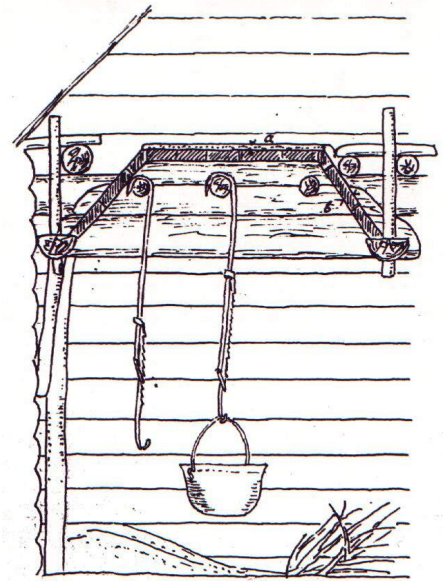
Joon. 21 Elumaja-ait. Paslepa k. Brus t.

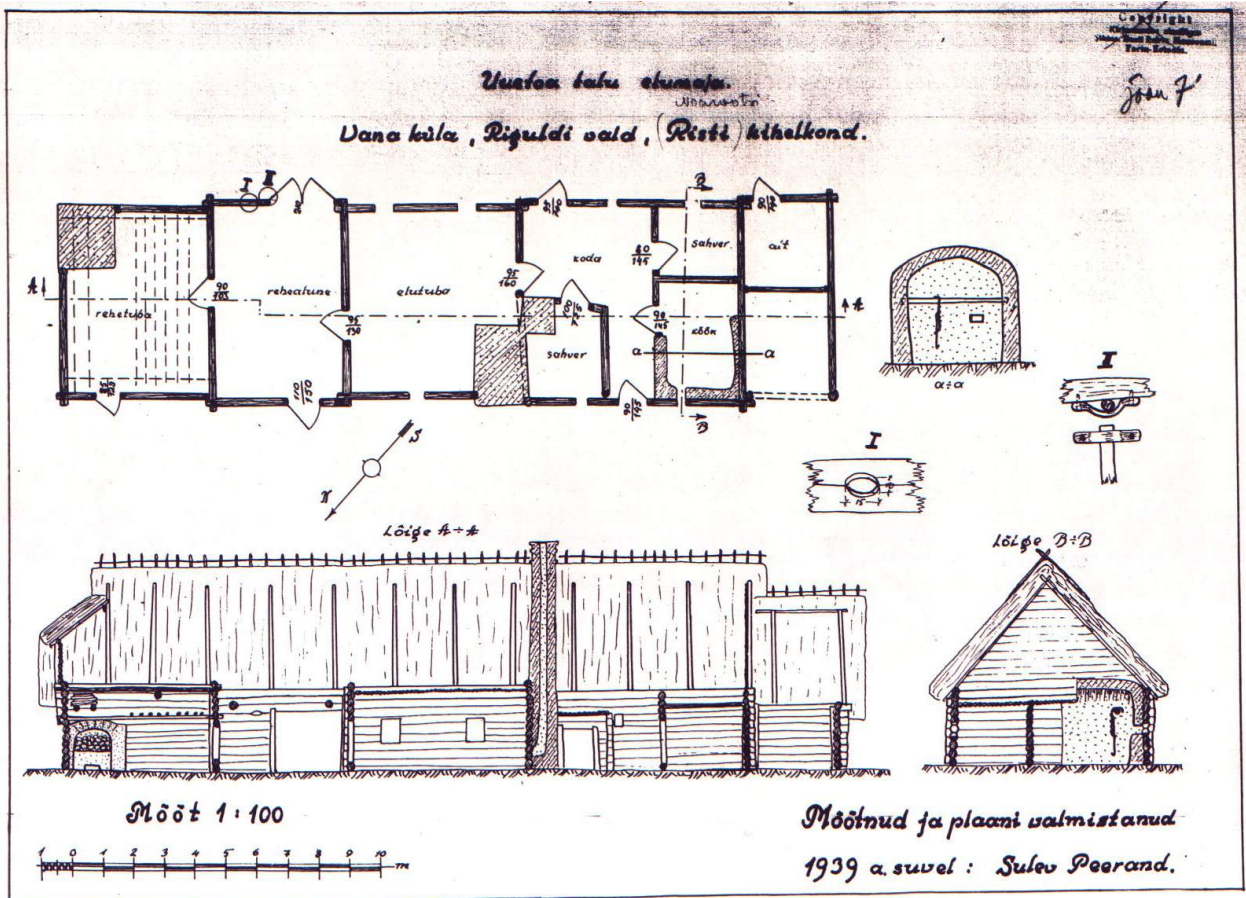
Joon. 22 Elumaja ja rehi. Hara k. Luutre t.

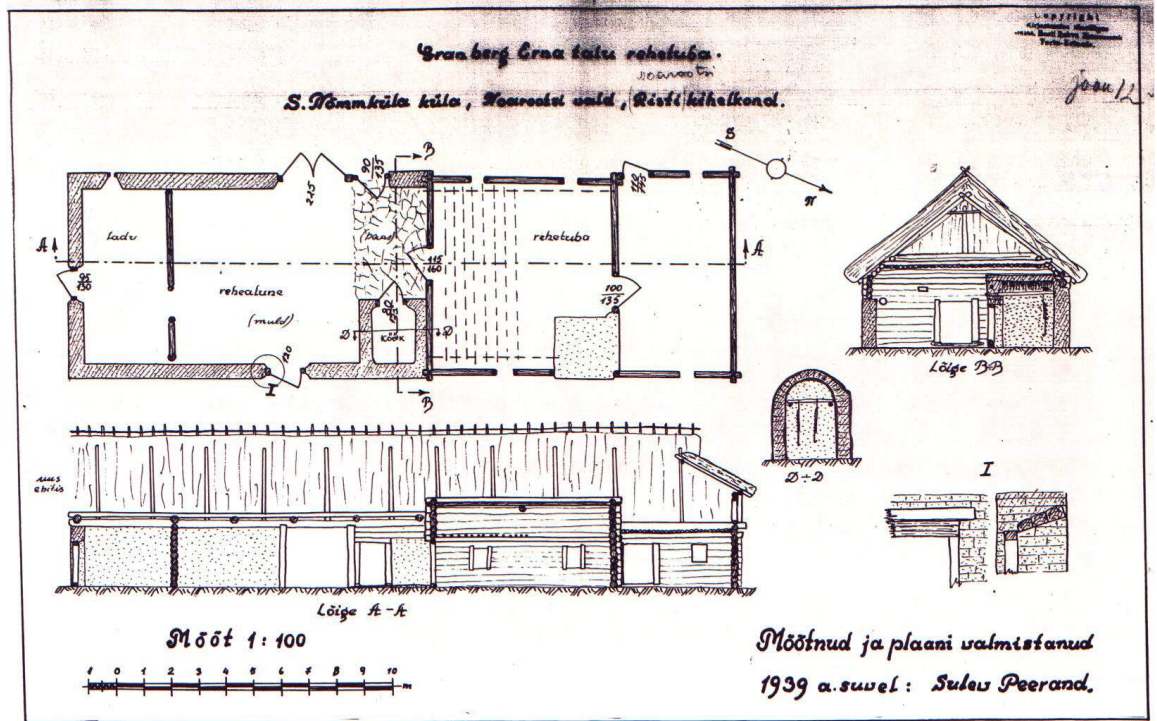
Joon. 23 Elumaja. Tuksi k. Ambrus t.

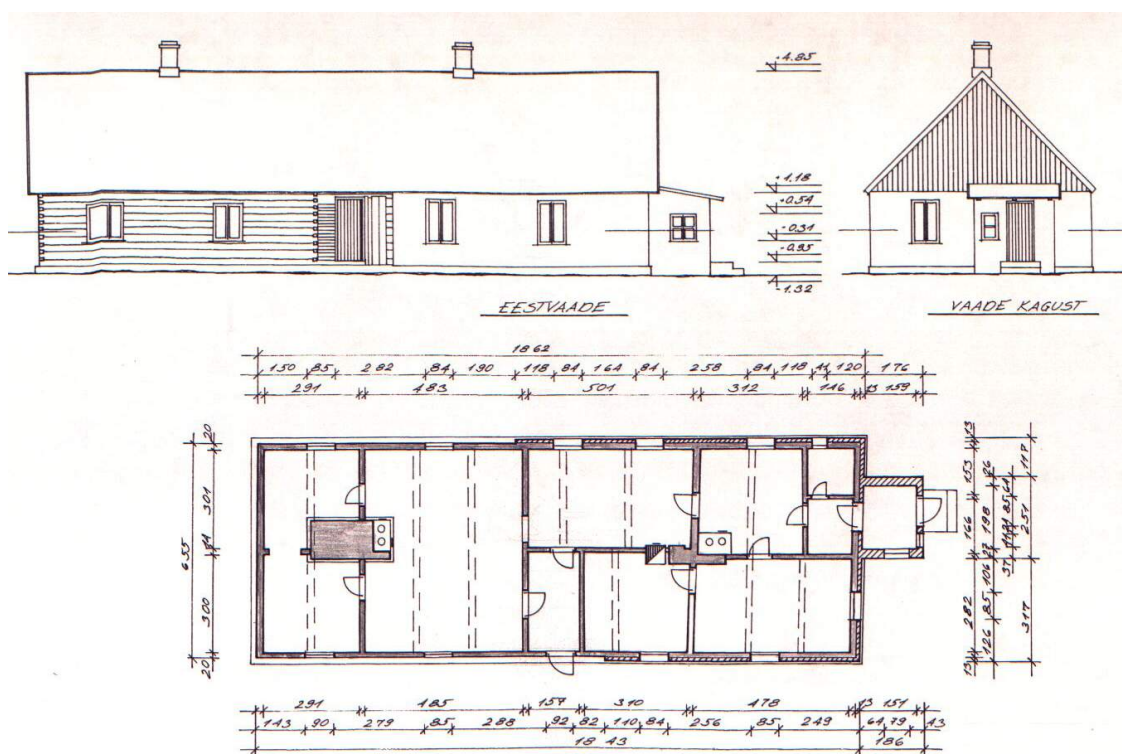
Joon. 24 Koldekumm

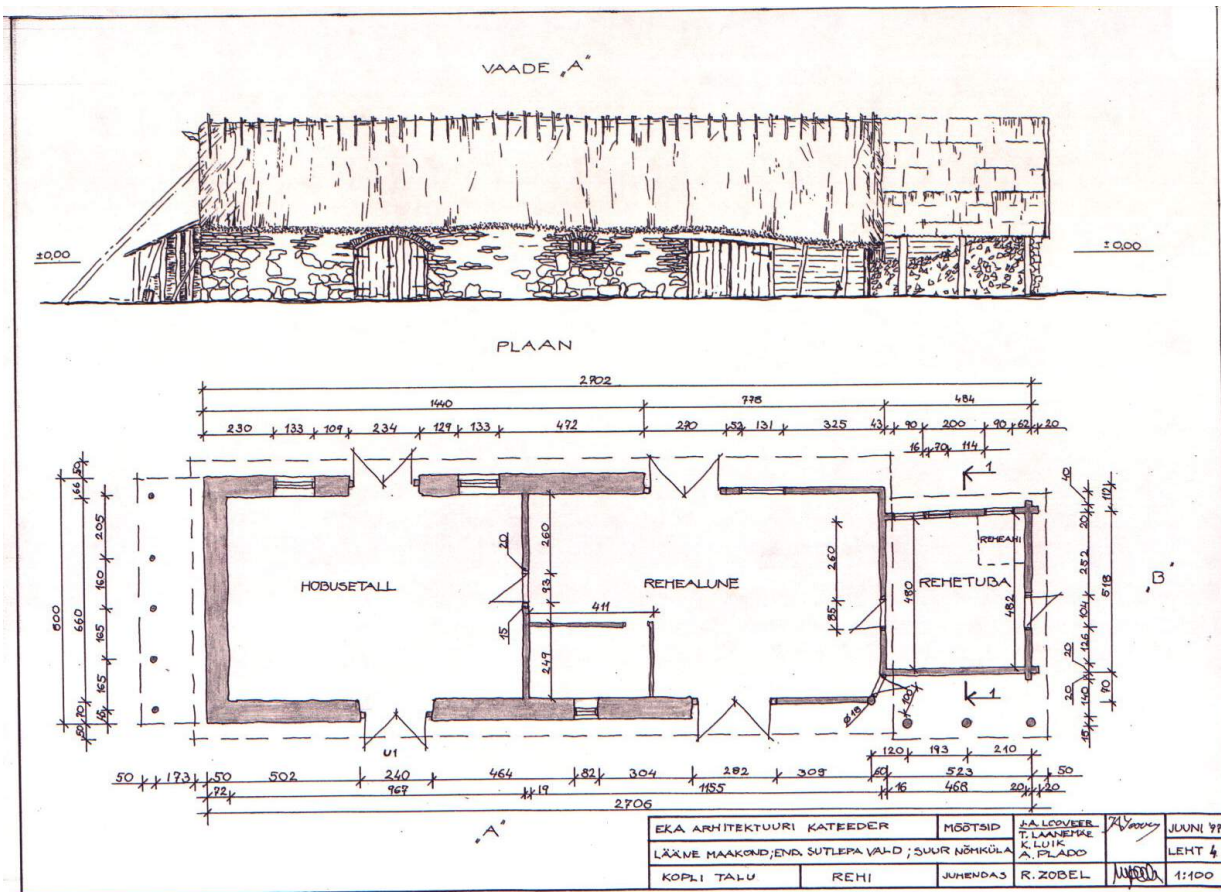
Joon. 25 Elumaja koosehitisena. Vanaküla Uuetoa t.

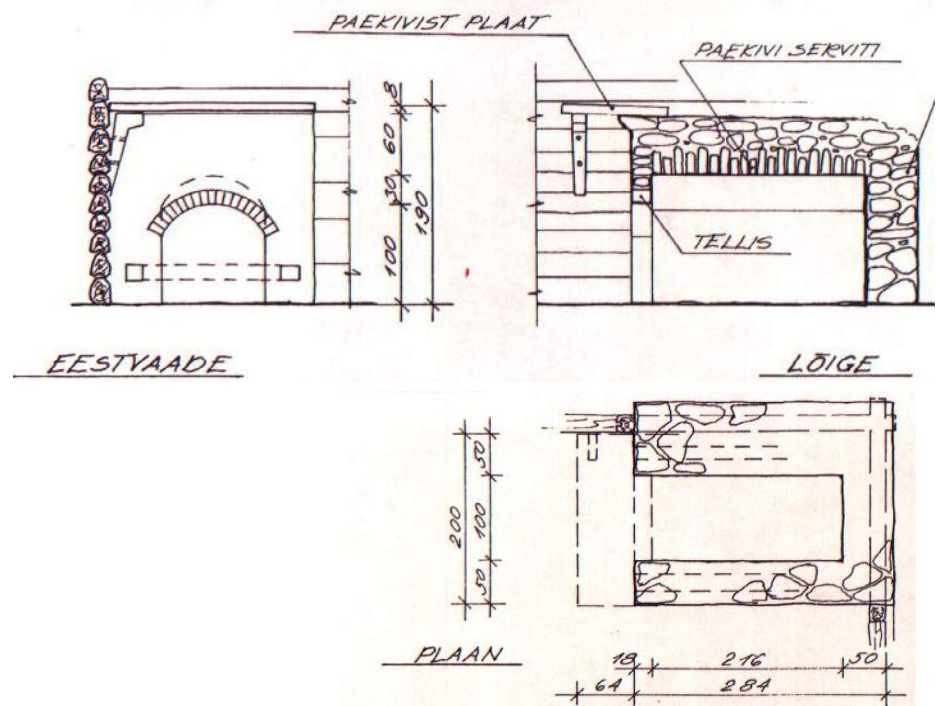
Joon. 26 Reheatuluses paiknev köök. Suur-Nõmmküla Granberg Erna t.

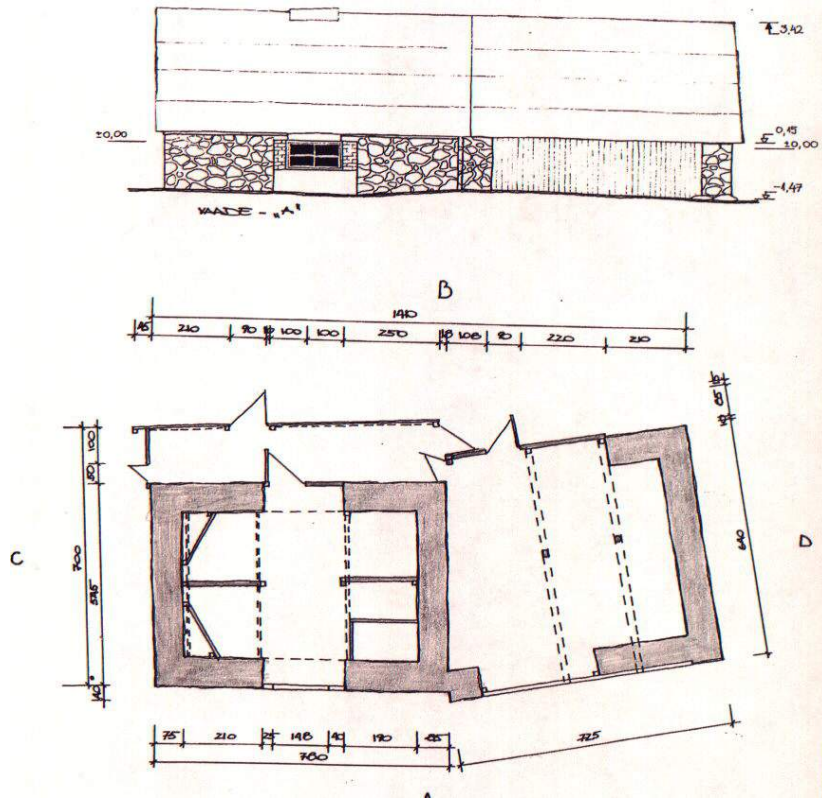
Joon. 27 Elumaja. Rooslepa k. Irjas t.

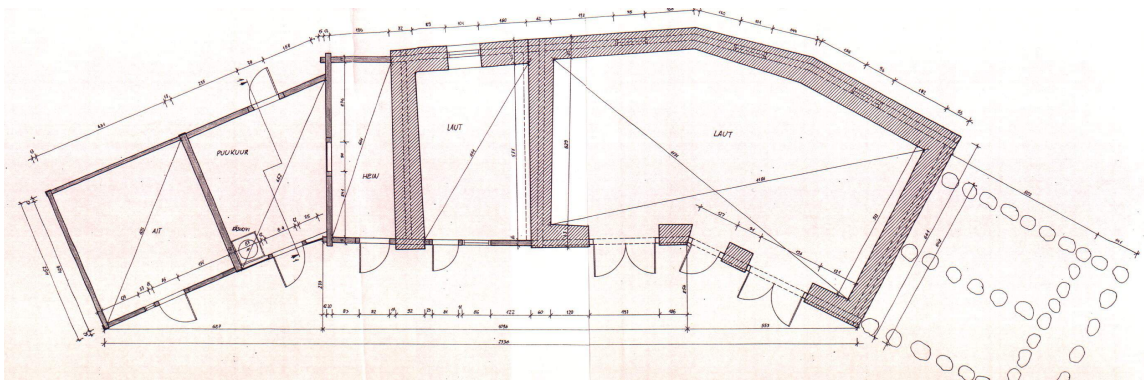
Joon. 28 Rehi. Suur-Nõmmküla Kopli t.

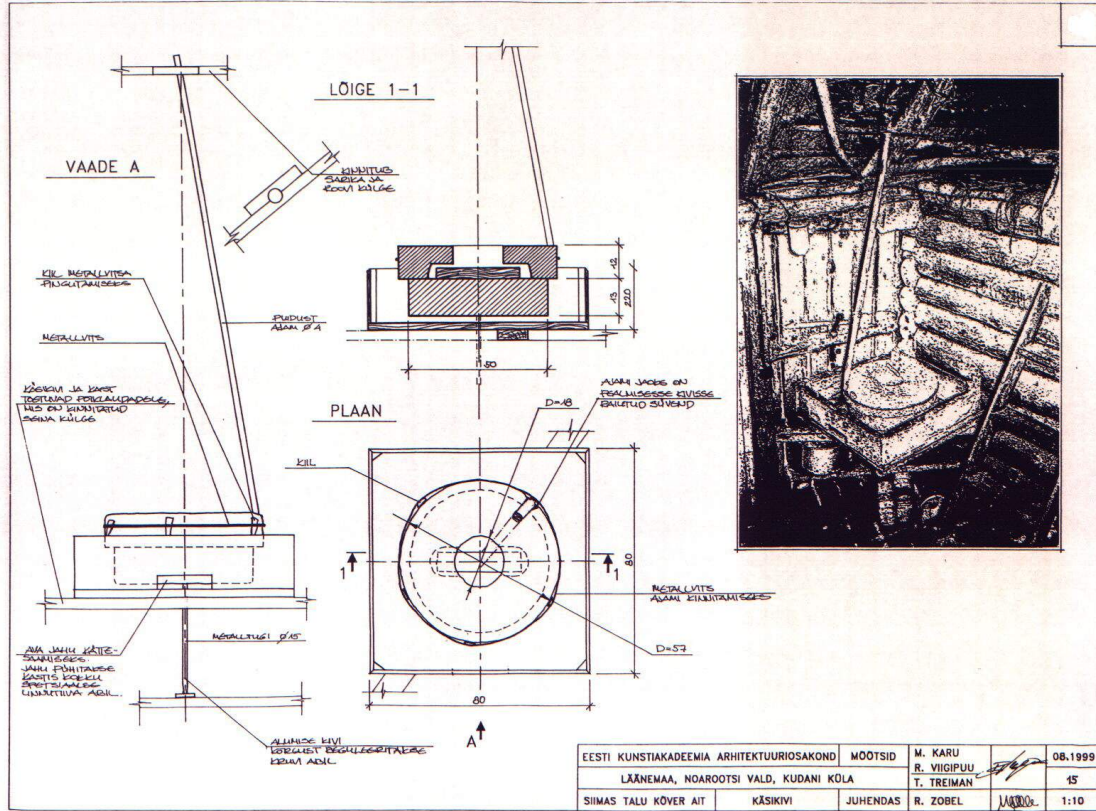
Joon. 29 Reheahi. Rooslepa k. Irjas t.

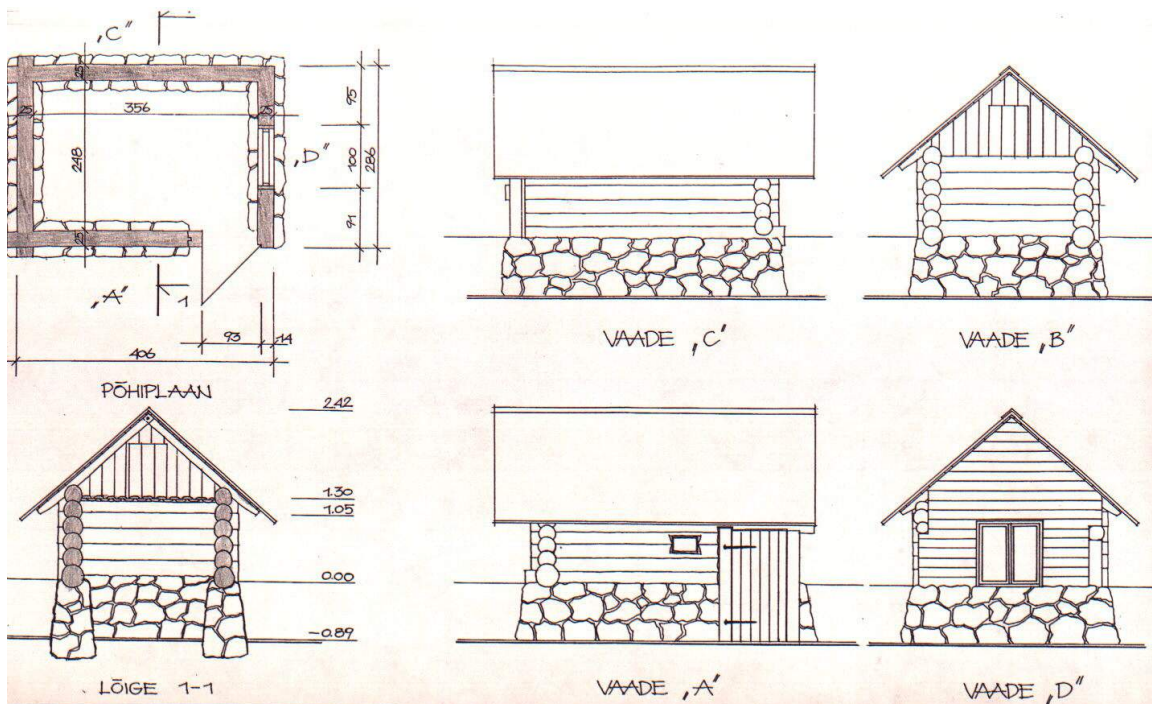
Joon. 30 Laut. Hara k. Berals t.

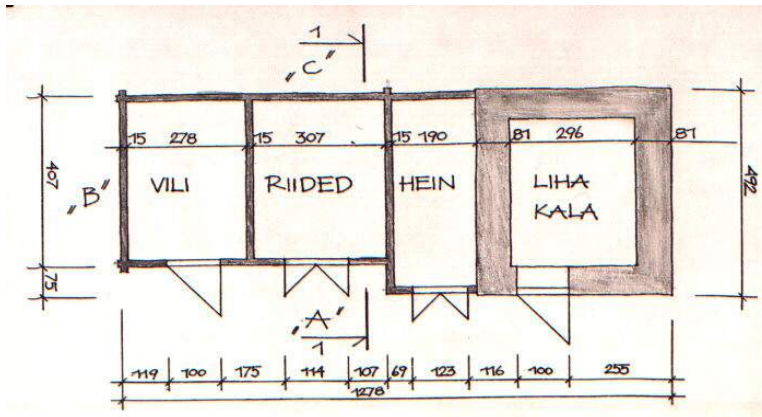
Joon. 31 Laut. Kudani k. Siimas t.

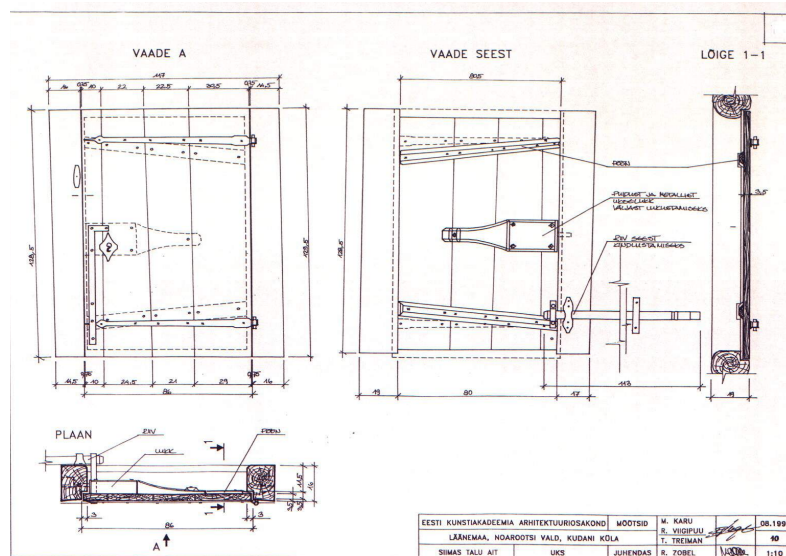
Joon. 32 Käsikivi. Kudani k. Siimas t.

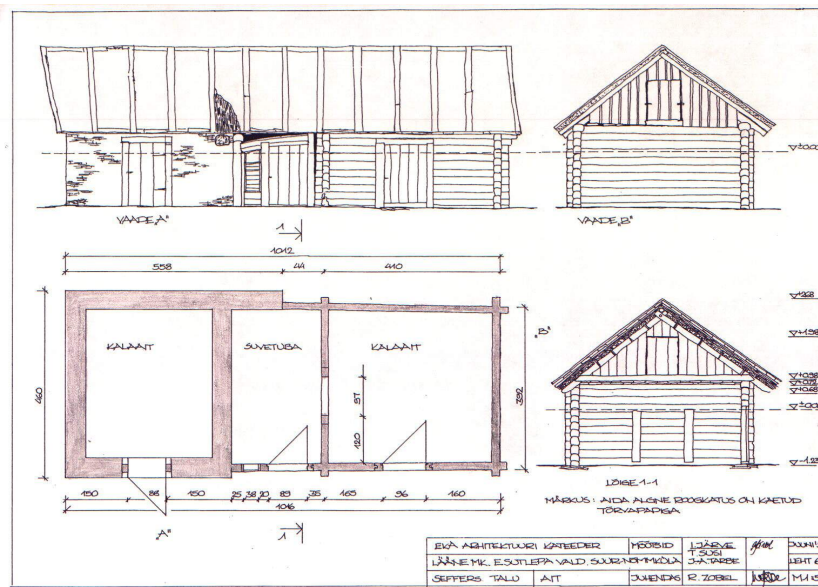
Joon. 33 Sealaut. Hara k. Liiva t.

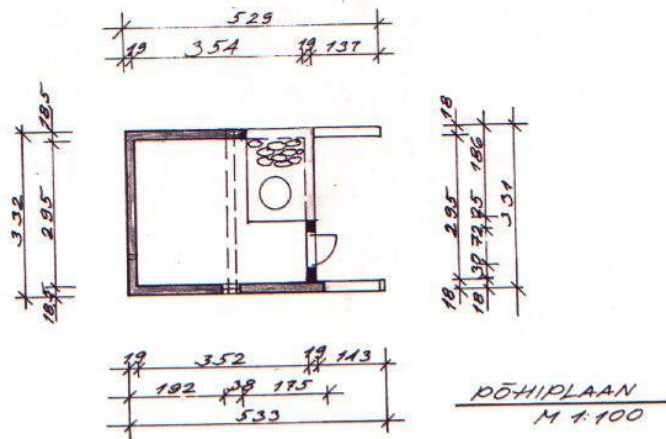
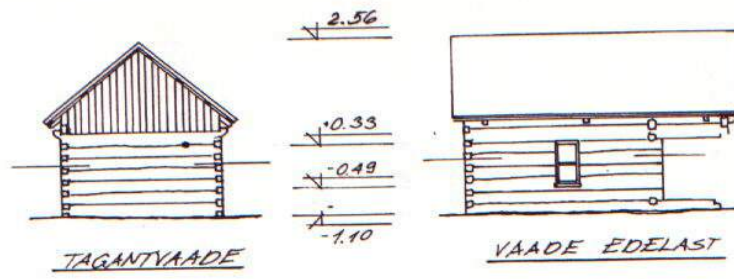
Joon. 34 Ait. Hara k. Liiva t.

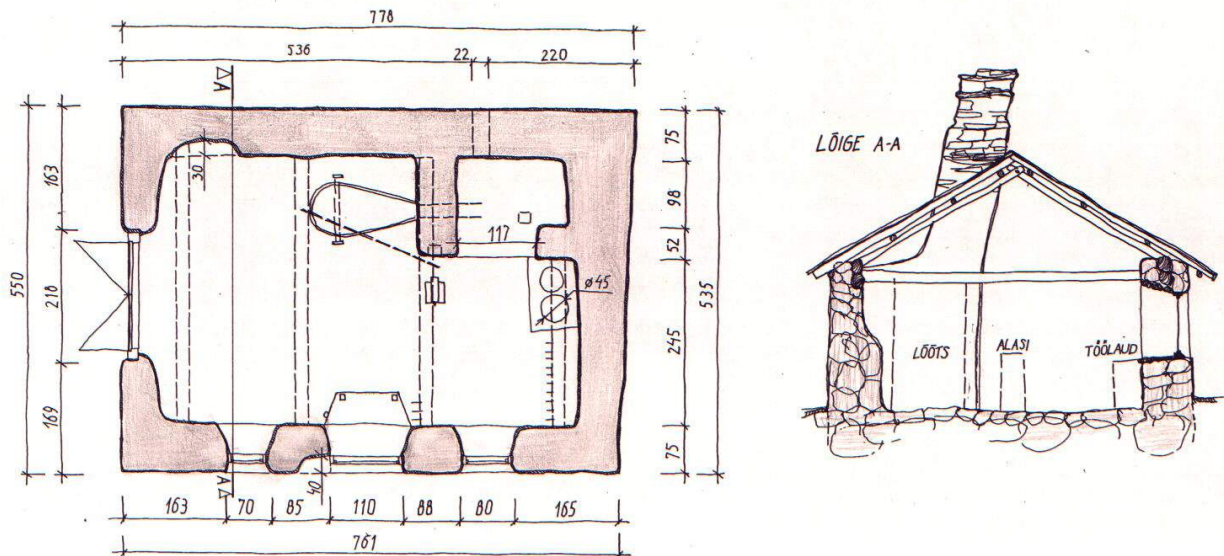
Joon. 35 Aida uks. Kudani k. Siimas t.

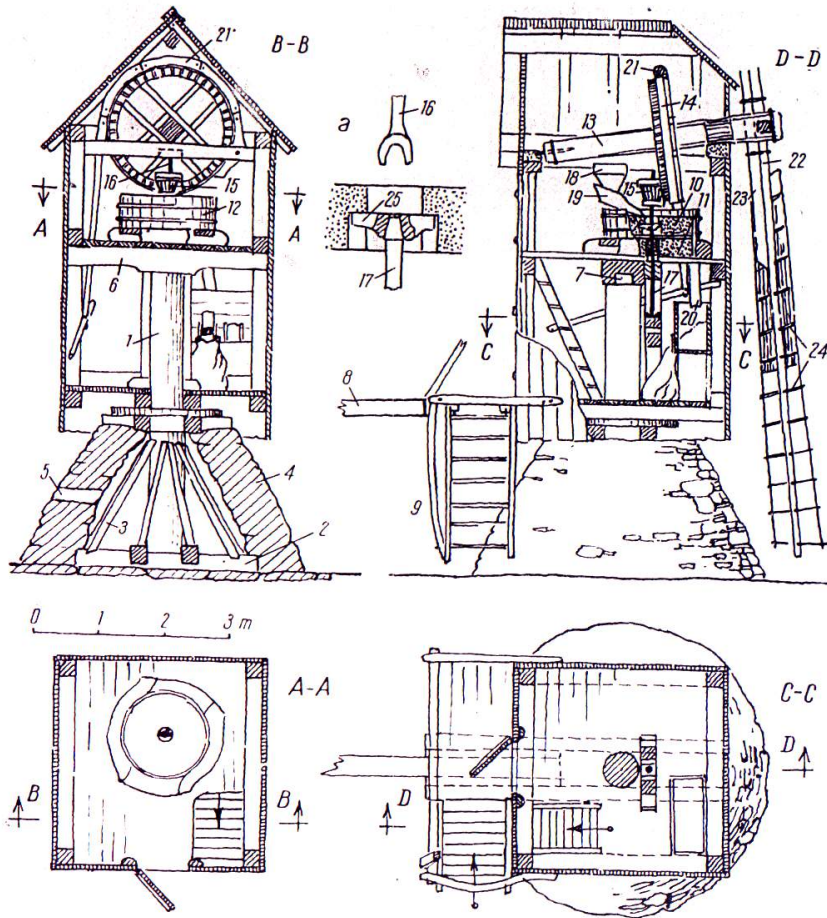
Joon. 36 Kalaait. Suur-Nõmmküla Seffers t.

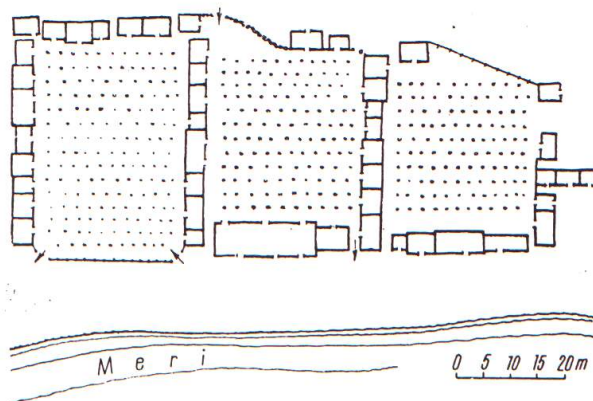
Joon. 37 Suitsusaun. Rooslepa k. Irjas t.

Joon. 38 Sepikoda. Tahu k. Nina-Gustavi t.

Joon. 39 Pukktuuliku ehitus.
 1-veskisammas; 2-raam; 3-titsid (toed); 4-tuulikujalg; 5-ventilatsiooniva; 6-ematala, suurratas; 7-tapp; 8-veskisaba; 9-trepp; 10, 11-veskikivid; 12-kivitõrs; 13-võll; 14-suurratas; 15-värkel; 16-värklivõll; 17-pill; 18-viljakolu; 19-king; 20-jahutoru; 21-pidur; 22-roog; 23-ike; 24-tiivasõled; 25-riim; a-ülemise veskikivi toetuskonstruktsioon riimi kaudu pilli võlli otsale.

Joon. 40 Vaberead

Foto 2 Suur-Nõmmküla külavainu

Foto 3 Paslepa (Siidiküla) külatee

Foto 4 Osmussaare. Brus ja Stavas talud

Foto 5 Osmussaare tuletorn

Foto 6 Dirhami sadam

Foto 8 Sutlepa koolimaja

Foto 9 Sutlepa palvemaja

Foto 10 Kolhoosielamud Sutlepas

Foto 11 Nõmmküla polügon

Foto 12 Paslepa meierei

Foto 13 Paslepa koolimaja 1930.a.a.

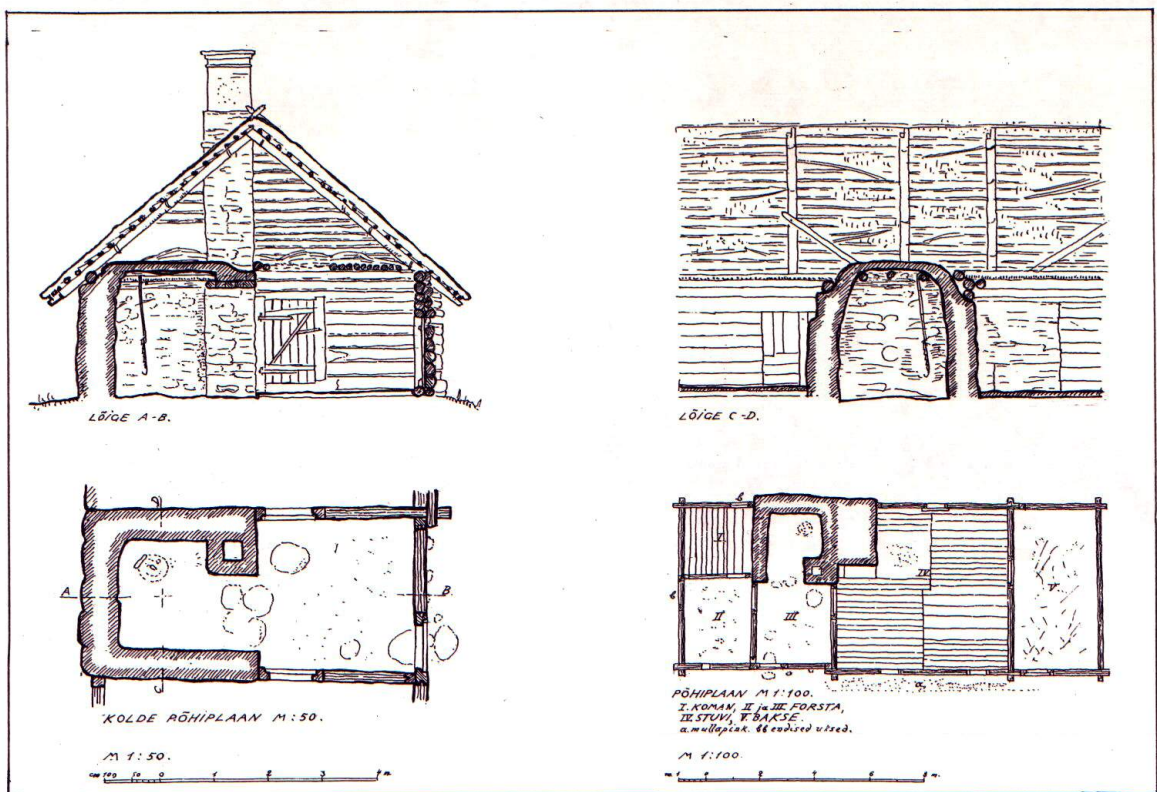
Foto 14 Paslepa koolimaja (praegu *Kulani külas*)

Foto 15 Misjonimaja Paslepas

Foto 16 Noarootsi Püha Katariina kirik ja surnuaed

Joon. 16 Kudani k. Luks t. elamu.
 I kamber
 II, III koda
 IV tuba
 V hoiuruum
 a mullapimk
 bb endised uksed

Foto 17 Kimmid seinakattena

Foto 18 Silikaattellisest vooder

Foto 19 Järsknurk

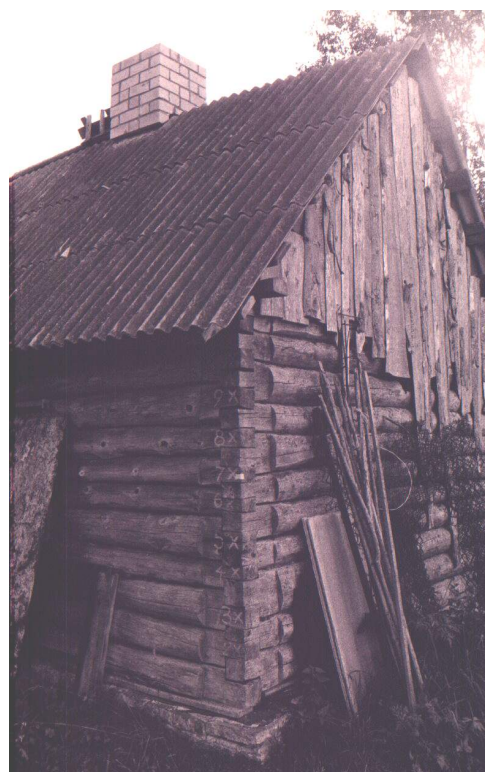

Foto 20 Kalasabanurk

Foto 21 Laudadega puhastappnurk

Foto 22 Krohvitud puusein

Foto 23 Saviga laotud puusein

Foto 24 Dekoratiivne sarikaots

Foto 25 Dekoratiivne sarikaots

Foto 26 Ümarroovitis

Joon.17 Räästasõlm läbilõikes

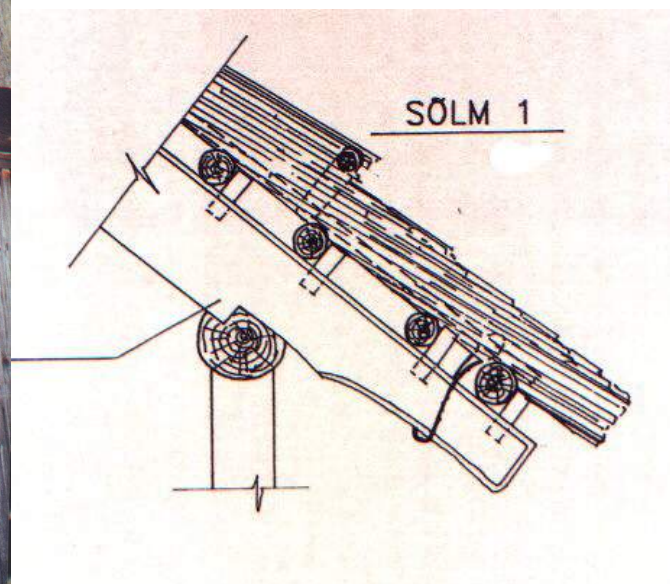

Foto 27 Harimalgad rookatusel

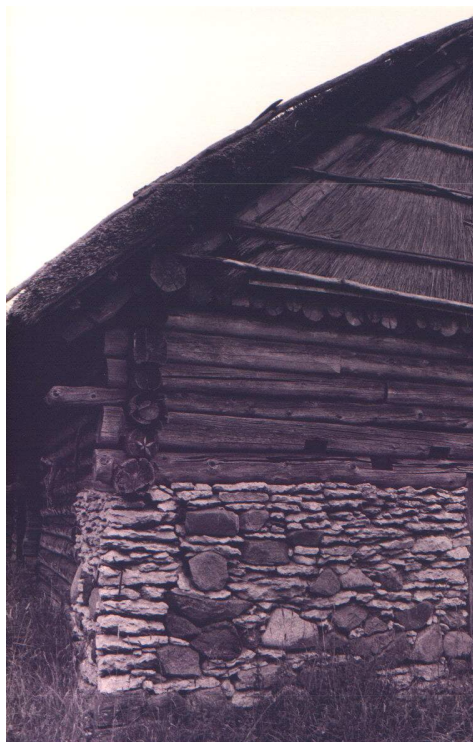

Foto 28 Rooga kaetud otsaviil

Foto 29 Uksepiit

Foto 30 Aidauksed

Foto 32 Asundustalu välisilme

Foto 31 Aken

Foto 33 Varbaed

Foto 34 Rehielamu

Foto 35 Asundustalu

Foto 36 Vaatlusredel

Foto 37 Aastaarv laudaseina kivis

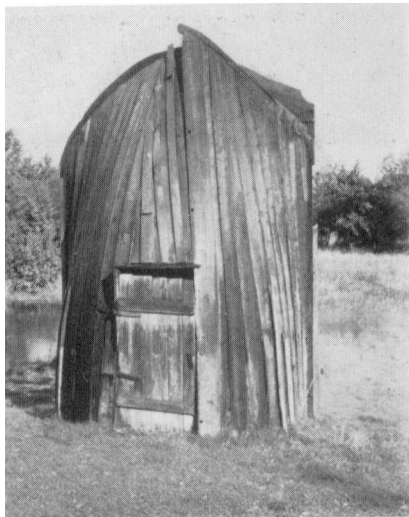

Foto 38 Paadipoolikutest suveköök

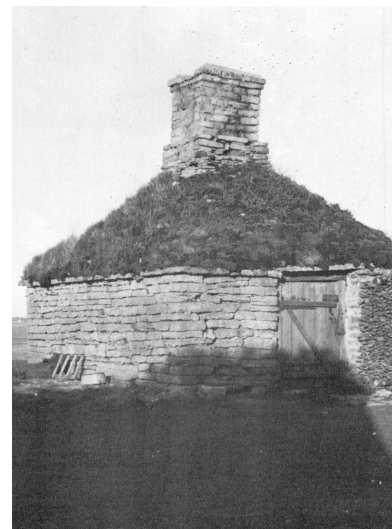

Foto 39 Tüüpiline ranna-
rootsi suveköök

Foto 40 Suveköök

Foto 41 Suveköök

Foto 42 Kelder

Foto 43 Kooguga kaev

Foto 44 Tüüpiline Noarootsi kaev

Foto 45 Tuulik Österbis

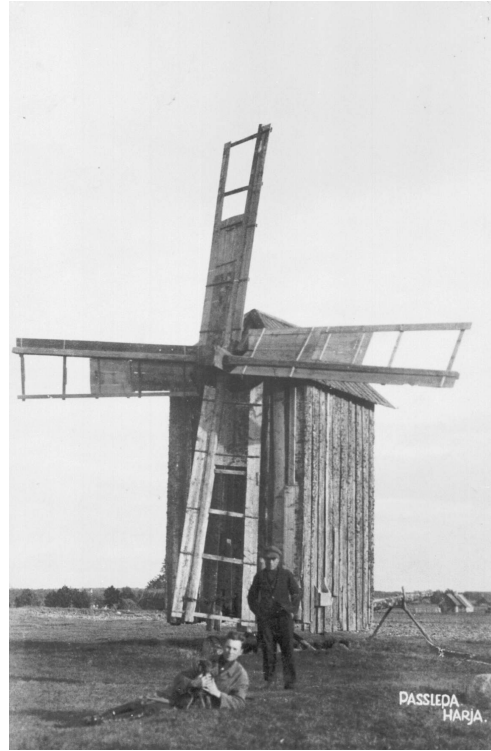

Foto 46 Tuulik Hara külas

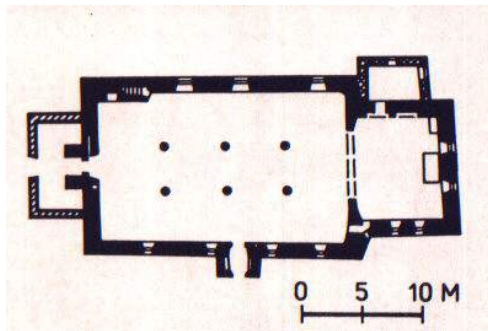
Foto 47 Tuulik ja palvemaja
Einbis

Foto 48 Tuuliku samm Vöölas

Foto 49 Noarootsi Püha Katariina kirik ~1938

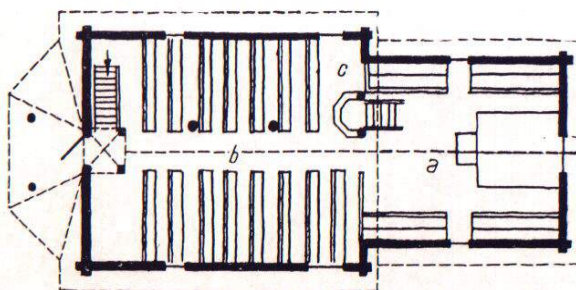
Joon. 41 Noarootsi Püha Katariina kiriku põhiplaan

Foto 50 Noarootsi Püha Katariina kirik 2000

Foto 51 Noarootsi pastoraat ~1937

Joon. 42 Sutlepa kabeli põhiplaan
a-altariruum
b-saal
c-kantsel

Foto 52 Sutlepa kabel ~1937

Foto 53 Osmussaare Jeesuse kabel
~1935 (hävinud)

Foto 54 Osmussaare Jeesuse
kabeli värav (hävinud)

Foto 55 Osmussaare Jeesuse kabel 1996

Foto 56 Riguldi mõisa peahoone

Foto 57 Nõmmküla mõisa peahoone

Foto 58 Nõmmküla mõisa aidad

Foto 59 Paslepa mõisa vana elumaja

Foto 60 Paslepa mõisa peahoone vastu ehitatud NSVLiidu sõjaväe kasarmu

Foto 61 Paslepa mõisa rehi

Foto 62 Saare mõisa peahoone

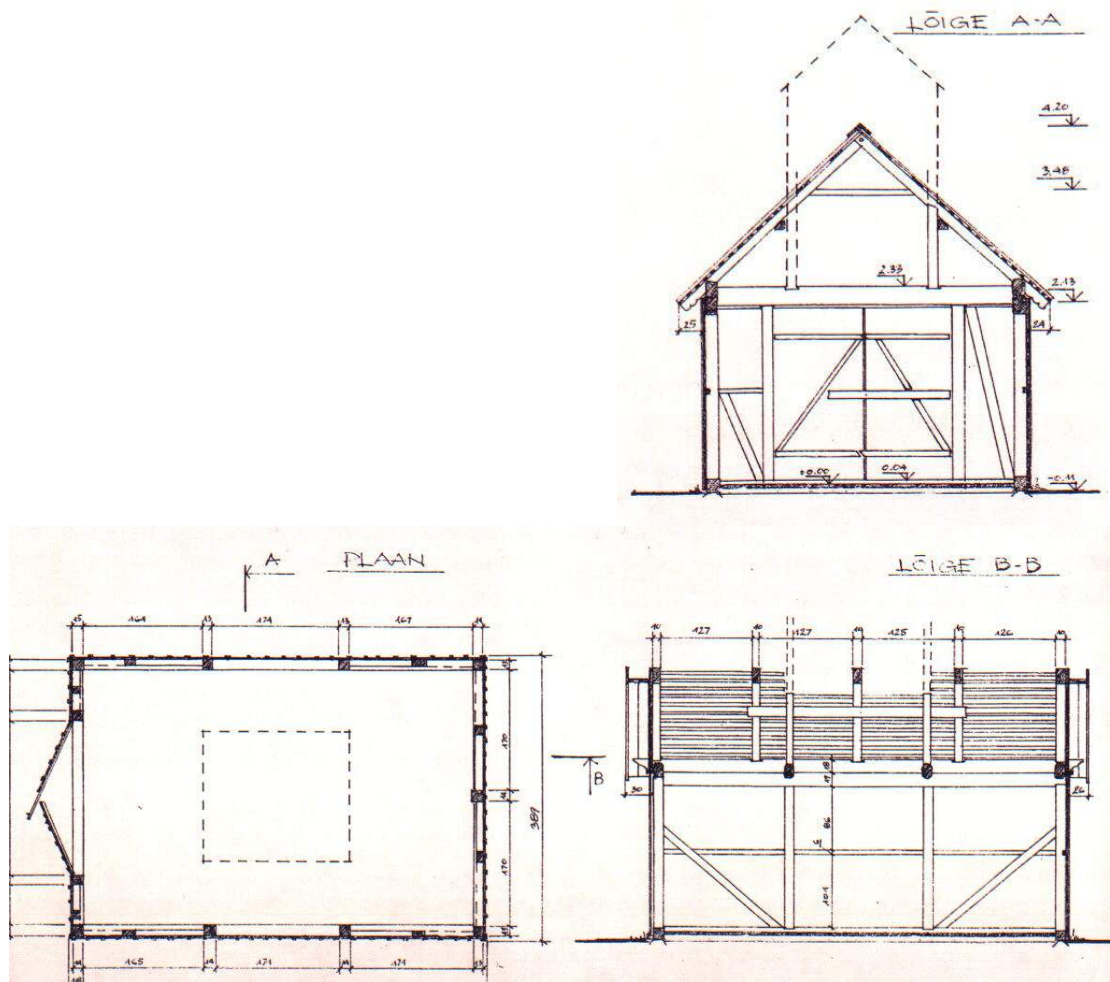
Foto 63 Saare mõisa tall

Foto 64 Pürksi mõisa peahoone

Foto 65 Paslepa pritsimaja

Joon. 43 Endine pritsimaja

Foto 66 Kolhoosi laut Paslepas

Foto 67 Kolhoosi laut Hosbys

Foto 68 Telisna meremärk